II Portretten

1. Een opvoeding van stand: Constantijn Huygens

In de familie Huygens was schrijven van vader op zoon een vak: drie generaties leverden secretarissen voor de prinsen van Oranje. Door te schrijven werden ook banden onderhouden met familieleden, kunstenaars en geleerden in heel Europa.[1] Constantijn sr schreef gedichten en toneelstukken, Constantijn jr schreef Latijnse poëzie. Van verschillende leden van de familie zijn dagboeken, autobiografieën en reisverslagen overgeleverd. Veel van deze egodocumenten waren bedoeld om kennis en opvattingen door te geven aan de volgende generatie. Toen hij amper dertig was, schreef Huygens een autobiografie bedoeld om zijn – toen nog kleine – kinderen tot voorbeeld te dienen. Hij schreef in het Latijn, want het sprak voor hem vanzelf dat zijn kinderen, althans zijn zoons, die taal binnen enkele jaren zouden beheersen. Toen hij ver in de tachtig was, schreef hij nogmaals een autobiografie, ook in het Latijn en ditmaal in verzen.

Het dagboek dat Constantijn Huygens bijhield over zijn kinderen, past binnen deze familietraditie. Ook zijn vader Christiaan had aantekeningen over zijn kinderen gemaakt, zij het vrij beknopt. Die van Constantijn Huygens beslaan negentig pagina's, en waren een afsplitsing van het grote dagboek dat hij daarnaast bijhield.[2]

Constantijn Huygens was in 1596 geboren, studeerde rechten in Leiden en kwam daarna, evenals zijn vader, als secretaris in dienst van de stadhouder.[3] Hij maakte naam als dichter, classicus, musicus, componist en kunstkenner, terwijl hij ook de natuurkunde beoefende. Hij had gevoel voor humor en was plezierig in de omgang. In 1627 trouwde hij met zijn nicht Susanna van Baerle, een dochter van een Amsterdamse hoogleraar. Het echtpaar ging in Den Haag wonen, waar Huygens acht jaar later een statig huis liet bouwen. Hij mocht zich heer van Zuilichem noemen en bezat het kasteel Hofwijk bij Den Haag. Hij mat zich ondanks zijn burgerlijke achtergrond de levensstijl aan van een aanzienlijke hoveling. Het echtpaar kreeg vijf kinderen: Constantijn jr (1628), Christiaan (1629), Lodewijk (1631), Philips (1633) en Susanna (1637). Moeder Susanna van Baerle

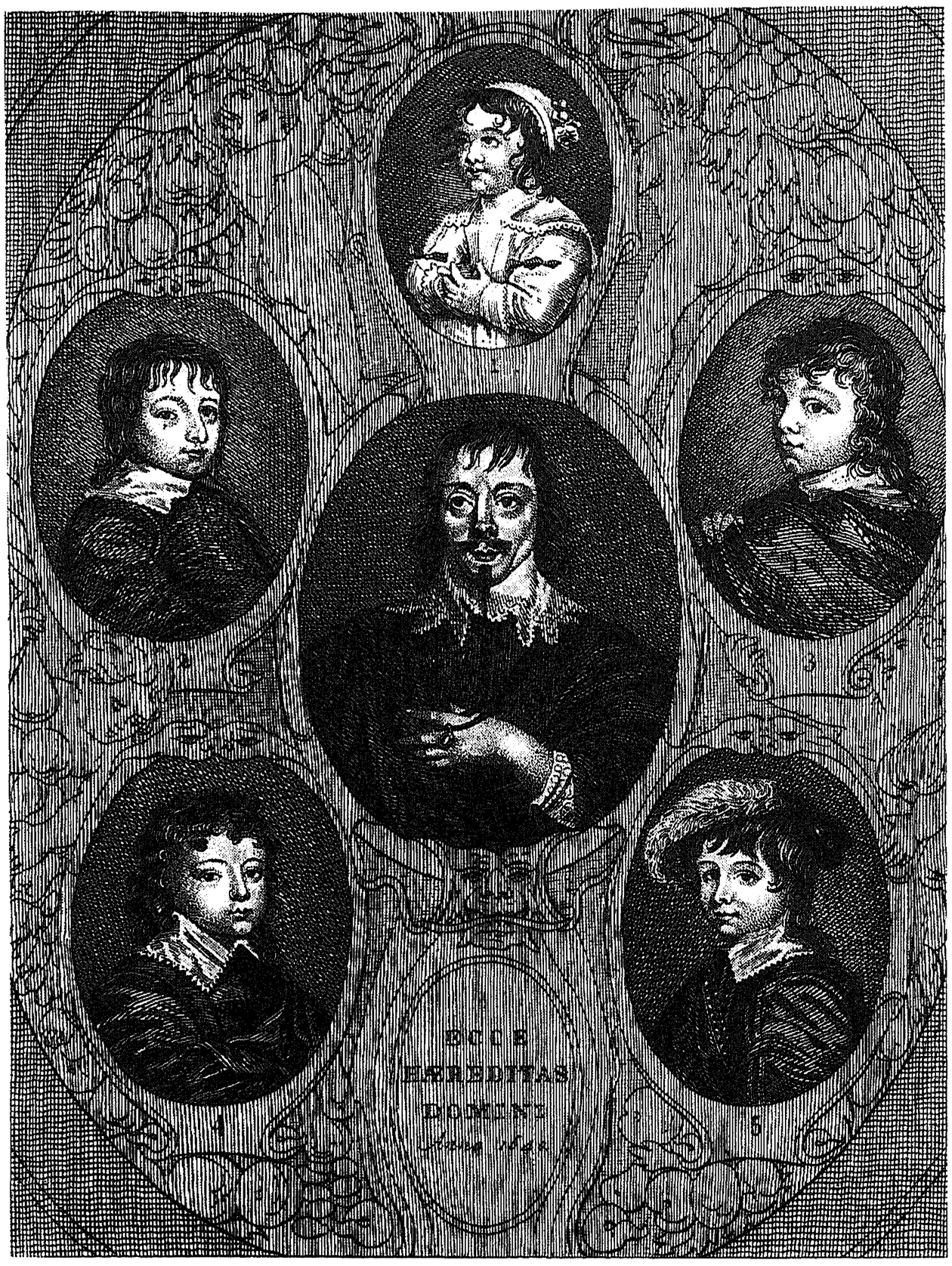

Gravure naar portret van de kinderen van Constantijn Huygens, door Adriaen Hanneman (1639-1640). Links boven Christiaan, midden boven Susanna, rechts boven Constantijn jr, links onder Philips en rechts onder Lodewijk.

stierf enkele dagen na de geboorte van haar dochter in het kraambed. Huygens zou niet hertrouwen.

Huygens' aantekeningen over zijn kinderen volgen een vast patroon. Ze beginnen met een beschrijving van de geboorte en een terugblik op de zwangerschap van zijn vrouw. De bevallingen verliepen niet allemaal voorspoedig. Na de geboorte van Philips zei Susanna dat ze hoopte nooit een dochter te krijgen, die immers dezelfde barenspijnen te verduren zou kunnen krijgen. De geboorte van Christiaan verliep moeizaam, omdat het een zwaar kind was. Bij zijn doop, acht dagen later, woog hij negen pond.[4] Hij is het enige kind waarbij het geboortegewicht wordt vermeld. Was het uitzonderlijk om kinderen te wegen? Misschien werd Christiaan alleen vanwege zijn grootte op de weegschaal gelegd. Als de andere kinderen al gewogen werden, vond Huygens het niet de moeite waard er aantekening van te houden.

Over het herkennen van de ouders en het eerste lachen maakte Huygens enkele notities. Zijn oudste zoon begon na vier maanden te lachen en herkende toen voor het eerst zijn min, wat Huygens vrij laat vond. Kort na de geboorte van Lodewijk moest Huygens vijf maanden op reis vanwege zijn ambtelijke verplichtingen; toen hij thuiskwam, constateerde hij dat zijn zoontje de min al herkende en naar zijn broertjes lachte. Over zijn dochter Susanna schrijft hij dat ze na drie maanden begon te lachen, wat Huygens vroeg toescheen. Kennelijk werden baby's geacht te gaan lachen en verzorgers te herkennen tussen de derde en vierde maand. Tegenwoordig vinden deze stadia normaal gesproken plaats in de eerste twee maanden. Huygens' notities wijzen op een verandering in de sociale ontwikkeling van zuigelingen. De oorzaak is misschien de gewoonte dat men hen de meeste tijd gebakerd in hun wieg liet liggen en weinig stimuleerde.

Ook op de spraakontwikkeling lette vader Huygens. Na vier maanden begon zijn oudste zoon 'gestadig geluid te maken van ongeschapene woorden, als kinderen plachten'. Met vijftien maanden begon hij 'halve woorden' te zeggen, en een halfjaar later kon hij veel woorden 'perfectelijk genoeg uitspreken'. Ook Lodewijk begon na een jaar 'enige halve woorden voort te brengen'. Philips vertoonde een ander patroon: hij begreep na een jaar wel wat men tegen hem zei, maar antwoordde slechts met gebaren, 'en een ja op zijn fatsoen'.

Later worden de observaties omtrent de spraakontwikkeling regelmatig vervolgd. Op zijn tweede was Constantijn jr voorlijk in zijn spraak,

want hij praatte 'ongelijk perfecter dan veel andere kinderen'. Toen Susanna bijna twee was, 'sprak zij meest alle dingen op haar fatsoen'. Christiaan kon toen hij drie was goed praten, al sprak hij de r uit als l. Susanna had op dezelfde leeftijd ook een probleem met deze klanken, maar desondanks babbelde ze volop. Lodewijk had op zijn beurt moeite met de s. Huygens, voor wie taal zo belangrijk was, had grote aandacht voor het leren praten van zijn kinderen, en het is met zichtbaar genoegen dat hij hun vorderingen vermeldt. De genoemde leeftijden passen ook in het tegenwoordige patroon, waarbij overigens grote verschillen tussen kinderen kunnen bestaan.

Typerend voor Huygens' opmerkingsgave is de vermelding dat de kleur van de ogen van Constantijn jr van blauw allengs bruin werd, en bij Susanna van grijs naar bruin trok. Op de fijne motoriek van de enkele maanden oude Constantijn jr werd eveneens acht geslagen: 'Kleine dingen wist hij met de voorste vingerkens perfectieus aan te roeren.' Lopen werd gestimuleerd. Na negen maanden liet Huygens een mand met open onderkant maken, waarmee Constantijn jr door het huis kon schuiven. Zulke looptuigen waren in de zeventiende eeuw populair en ze staan op veel schilderijen afgebeeld. Christiaan was vijftien maanden toen hij zijn eerste losse pasjes kon maken, 'wel tien of 12 schreden'. Bij Lodewijk ontberen we exacte informatie, maar hij leerde in elk geval lopen voordat hij anderhalf jaar was. Philips leerde los lopen na ruim een jaar. Susanna liep na een jaar met een rolwagen 'kraaiende langs het huis', en twee maanden later had zij geen looptuig meer nodig.

Deze informatie is van belang omdat sommige historici menen dat kinderen vanwege de gewoonte baby's in te zwachtelen later leerden lopen dan thans.[5] De door Huygens vermelde leeftijden passen echter goed in het moderne patroon, en ze vallen zelfs binnen het thans geldende gemiddelde van veertien maanden. Mocht er al een motorische achterstand zijn opgetreden, dan werd deze snel ingelopen. Ook andere aspecten van de lichamelijke ontwikkeling werden door Huygens vermeld, bijvoorbeeld dat Constantijn jr zijn eerste tandje na ruim een jaar kreeg. Hij is het enige kind waarvan dit feit wordt vermeld; het is dan ook opvallend laat.

Een belangrijke plaats in het dagboek wordt ingenomen door de minnen, die in dienst waren om de zuigelingen borstvoeding te geven. We weten niet waarom Susanna van Baerle haar kinderen niet zelf zoogde. Misschien was ze er niet toe in staat. Een andere mogelijkheid is dat ze het aan haar stand verplicht was een voedster in dienst te nemen. Constantijn jr kreeg precies een jaar borstvoeding en werd daarna door de min ge-

speend.[6] Hij kreeg toen bier te drinken uit een kannetje. De geboorte van het tweede kind vonden de ouders het geschikte moment om de min van hun eersteling te ontslaan. Christiaan werd eveneens precies een jaar door een min gevoed. Daarna werd hij door de dienstmeisjes gespeend. Dit gebeurde, zoals Huygens schrijft, buiten medeweten van zijn vrouw. Het is opmerkelijk dat de moeder niet bij deze beslissing betrokken was, want de overgang van moedermelk naar pap bracht risico's mee. De borstvoeding van Lodewijk werd eveneens na een jaar beëindigd. Diens min kon vervolgens in dienst komen van Huygens' schoonzuster, die net bevallen was. De voor Susanna gehuurde min bleek over weinig zog te beschikken, zodat de baby ondervoed raakte. Er werd een andere voedster gevonden, waardoor het kindje 'merkelijk ende tot verwondering ontlook'. Zij werd ruim een jaar gezoogd. Sommige historici menen dat meisjes korter gezoogd werden dan jongens vanwege de geringere waarde die de vrouwelijke sekse werd toegekend. Daar blijkt hier niets van, want Susanna werd juist langer gezoogd, mogelijk vanwege de opgelopen achterstand.

De kinderen ontwikkelden allen een hechte band met hun min, maar in het geval van Susanna was die extra sterk omdat haar moeder overleden was. De hechting was wederzijds, want toen de min vertrok, schreef Huygens: 'Deze vrouw scheidde met zulk regret van het kind dat ik vreesde het enig ongemak daaraf zuigen zoude.' Over de minnen van Huygens zijn we goed geïnformeerd. Ze werden gerekruteerd uit de kleine burgerij. Een van hen was de weduwe van een kapitein, de anderen waren dochters of echtgenotes van boeren, schippers, bakkers of timmerlieden, en eenmaal betrof het een ongetrouwde vrouw die net van een zoontje bevallen was. Zij waren sterk bij het gezinsleven betrokken. Vooral over de min van Constantijn jr was Huygens tevreden. Zij was eens met de baby in de armen gevallen, maar had hem zo goed vastgehouden dat het kind niets mankeerde, hoewel zijzelf haar voet ernstig had verstuikt. Bij haar vertrek schreef Huygens: 'Zij was een fijne, goedaardige vrouw, van zeer goede gezonde complexie ende eenparig humeur, zulks ik vertrouwe het kind niet anders als goed voedsel van haar gezogen te hebben.'

Ziekten nemen een grote plaats in het dagboek in. Huygens beschrijft onder meer zijn schrik toen hij de tien dagen oude Constantijn uit de wieg nam om aan bezoek te tonen, en het kind 'stilzwijgens gans doods om de mond [werd] ende voorts het hele aanzicht, dat ons allen zeer ontstelde'. De kleine Constantijn leed aan flauwten, de hik, huidirritatie en diarree, maar het ergst was een zware koliek toen hij elf maanden oud was. Het kind werd 's nachts vaak wakker, 'zulks ons bijna perplex maak-

te, immers een groot medelijden met het kind hebbende'. Men gaf het wijn en specerijen ter kalmering, en dat hielp. Over het geheel genomen hadden de vijf kinderen echter een goede gezondheid. Ze kregen de gebruikelijke kinderziekten, zoals mazelen en kinderpokken, maar doorstonden alles goed.

Constantijn jr vertoonde na zeven maanden een 'merkelijke toeneming van verstand, met particuliere kennis van ons allen die hem dagelijks handelden'. Na acht maanden ging hij mensen nadoen, bijvoorbeeld wanneer ze klakten met de tong of bliezen. Na een jaar werd de kleine Constantijn 'eenkennig'; Huygens duidde deze fase aan met het nu nog gebruikelijke woord. Het is een unieke observatie, want in geen ander egodocument van voor de negentiende eeuw wordt hieraan gerefereerd. Maar uit de manier waarop Huygens erover schrijft, kunnen we opmaken dat eenkennigheid als een normaal verschijnsel werd beschouwd. Het kind was het meest gericht op de min en de moeder, 'op mij niet, die, ik gelove, hem wat ruw handeerde'.

Ook Susanna maakte een periode van eenkennigheid door. Over Philips daarentegen schrijft Huygens expliciet dat hij 'geenszins eenkennig' was. Later volgde bij enkele kinderen een evidente nee-fase. Over Christiaan schrijft hij dat deze 'zeer opiniastreerde ende altijd het contrarie wilde van 'tgene hem aangeboden werd'. Ook Susanna was een tijdje 'op alles opiniastrelijk "neen, neen" antwoordende'. Binnen vijf maanden was deze 'kribbigheid' echter verdwenen.

Huygens toont opmerkelijk veel begrip voor en kennis van de ontwikkeling van kleine kinderen. Hij was zich bewust van het beperkte bevattingsvermogen en geheugen van de anderhalf jaar oude Constantijn jr. Toen hij na enkele maanden afwezigheid thuiskwam, was hij verbaasd dat zijn zoontje hem herkende. Kennelijk had hij dat van zo'n klein kind niet verwacht. Hij schreef het toe aan het feit dat er in huis een portret van hem hing. Dit was uitzonderlijk, want buiten de elite ontbeerden kinderen dergelijke visuele geheugensteunen.

Interessant zijn Huygens' observaties over de jaloezie die tussen zijn kinderen bestond. Met name Christiaan, drie jaar oud, was erg jaloers op zijn oudere broer Constantijn. De historicus Peter Stearns heeft betoogd dat jaloezie tussen broertjes en zusjes een gevoel is dat pas in de twintigste eeuw ontstond, omdat hij het voordien niet in bronnen vermeld vond. Uit de wijze waarop Huygens erover schrijft, blijkt echter dat zulke gevoelens beslist niet ongewoon waren bij kinderen.[7]

Voor de verschillen tussen de vijf kinderen had Huygens veel oog. De

uitzonderlijke capaciteiten van Christiaan vielen hem bijvoorbeeld al snel op. In hun verschillende ontwikkelingsfasen probeerde Huygens het karakter van zijn kinderen te omschrijven, waarbij hij het onder meer heeft over het 'stugge humeur' van Lodewijk, al worden de kinderen meestal als zoet en gezeggelijk getypeerd.

Vanaf hun vierde jaar veranderde Huygens' instelling tegenover zijn kinderen drastisch. De opvoedende aspecten gingen meer op de voorgrond treden. Hij leerde zijn kinderen het alfabet, maar, zoals hij benadrukt, nog 'zonder klem'. Hij vond nu eenmaal dat men kinderen 'niet met zeer vroege studiën in de ijdele verwondering van de wereld [moest] stellen'. Dat is een duidelijk teken dat Huygens het belang van de kindertijd als aparte ontwikkelingsfase erkende. Doel van de opvoeding was niet de kinderen zo snel mogelijk tot volwassenen te maken. Huygens fungeerde ook als leraar voor zijn kinderen.[8] Hij ontwikkelde een volledig onderwijsprogramma voor zijn zoons, schreef boeken voor en liet hen brieven schrijven en sommen maken. Later nam hij huisleraren in dienst. Tijdens hun verdere opvoeding moesten de zoons allerlei vaardigheden leren die welopgevoede jongelieden van hun stand hoorden te beheersen, waaronder dansen en schermen. Huygens wilde niet dat ze specialisten werden: ze moesten een brede opleiding krijgen. Ze leerden luitspelen, maar Huygens wilde, schrijft hij, 'geen grote luitenisten van hen maken'. Ze leerden klavecimbel spelen, maar vooral omdat ze dan over dat instrument 'met verstand weten te spreken'. Hun opleiding werd beëindigd met een universitaire studie en een buitenlandse educatiereis. Huygens wilde dat zijn kinderen 'van alle mogelijke reisgeld' waren voorzien. Daarmee gebruikte hij dezelfde metafoor als de socioloog Pierre Bourdieu, die iemands opleiding ziet als 'sociaal kapitaal', een investering die later te gelde kan worden gemaakt.

Er zijn onderwerpen waarover Huygens weinig of niets schrijft. Het blijft onduidelijk waarom Huygens telkens een min in dienst nam en hoe lang de kinderen gebakerd werden. En waarmee speelden zijn kinderen? Over speelgoed wordt niet geschreven, evenmin als over spelletjes. We moeten het doen met de opmerking dat het 'kinderspel' in het zesde levensjaar van Christiaan nog een belangrijke plaats innam, zonder daar verdere details over te vernemen. We lezen verder alleen over Lodewijks 'aperijen': hij sprak voortdurend over 'paarden, rapieren, vechten, doodsmijten ende dergelijke'. Huygens was er niet zo blij mee dat zijn zoon zoveel van 'rechten en vijanden [sprak] alsof [er] een soldaat in stak'. Over zijn oudste

schrijft hij daarentegen met voldoening dat deze, toen hij negen jaar was, zich vrijwel uitsluitend met zijn lessen bezighield en hij zijn 'speelzucht' bijna had afgeleerd.

Over straffen worden we nauwelijks geïnformeerd, want de kinderen waren 'met goedheid te gouverneren'. Lodewijk, de lastigste, kreeg weleens een duit boete opgelegd als hij om een kleinigheid was gaan huilen. Dit impliceert overigens dat de kinderen geld kregen. Toen Susanna, één jaar oud, in haar nee-fase zat, werd er naar een beproefd pedagogisch middel gegrepen: de 'boeman'. Dat wil zeggen dat er een pop werd gemaakt, die 'Lijs Huijck' werd genoemd en waarmee ze, als ze stout was, bang werd gemaakt. Huygens voegt eraan toe: 'Maar moest al wel waarschijnlijk gespeeld worden, of zij zag er door in verachting.'

De omgang met andere kinderen is een andere lacune. We lezen er met geen woord over, op een terloopse opmerking na: tot zijn ongenoegen merkte Huygens op een gegeven moment op dat de ontwikkeling van zijn oudste zoon niet meer alleen binnen het gezin plaatsvond. De kleine Constantijn begon 'vuile woorden' te gebruiken, 'die wij kwalijk denken konden vanwaar hij ze gehaald mocht hebben, anders dan van ongeregelde luiden, die de kinderen door kwaad en onverstandig beleid, meer tot kwaad dan goed scherpen'. Het is een van de schaarse opmerkingen over contacten van zijn kinderen met de buitenwereld. Mogelijk hadden ze inderdaad weinig omgang met leeftijdgenoten. Een scherpe scheiding tussen gezin en buitenwereld wordt gezien als het resultaat van een eeuwenlange historische ontwikkeling, en Huygens' gezin zou dus in dit opzicht relatief modern zijn geweest. Waarschijnlijker is het dat Huygens het niet de moeite waard vond dit onderdeel van het opgroeien van zijn kinderen van commentaar te voorzien. Dat is jammer, want juist aan dit aspect van socialisatie wordt tegenwoordig grote betekenis gehecht. Belangstelling voor de eigen kinderen hoeft trouwens geen belangstelling voor kinderen in het algemeen in te houden.

Over de wijze waarop Huygens' echtgenote Susanna bij de opvoeding betrokken was, lezen we eveneens weinig. Veel praktische kanten van de kinderverzorging werden haar uit handen genomen door het huispersoneel. Maar in perioden dat Huygens met de stadhouder op reis was, schreef ze hem bijna dagelijks over de vorderingen van hun kinderen. Ze leerde Constantijn jr spellen, hoewel 'altoos zonder enige rigeur'. Haar vroege dood heeft echter belet dat zij een groot aandeel in de opvoeding heeft gehad.

Het uitvoerigst zijn de ontroerende passages die Huygens wijdde aan

Susanna's ziekte na de geboorte van hun dochter en het afscheid dat ze op haar sterfbed nam van haar kinderen.[9] Hun oudste zoon had toen net in Utrecht een medische ingreep vanwege zijn scheve hals ondergaan.[10] Ze wilde hem niet laten overkomen maar vroeg haar man hem de volgende woorden over te brengen: 'Tieneken, vriendje, zult gij zeggen dat mama'tje hem wel gaarne eens gezien hadde; dat ik ook wel weet dat hij mama'tje gaarne hadde gezien, maar nu dat niet en heeft kunnen zijn, dat ik hem bevele geschikt te wezen, God te vrezen en zijn vader gehoorzaam te zijn.' Huygens nam deze afscheidswoorden als letterlijke uitspraken op in zijn dagboek. De kleine Christiaan werd door Huygens bij haar op bed getild en tegen hem zei ze: 'Kom hier mijn zoet mannetje, laat ik u eens kussen.' Ook de pasgeboren baby kwam bij haar in bed, 'die zij kuste, zeggende als zij gewoon was, dat het een zoet mokkeltje was'.

Huygens beschrijft het opgroeien van zijn kinderen als een geleidelijk proces. Er zijn geen scherpe overgangen aan te wijzen.[11] Over hun verjaardagen schrijft hij nooit. Een belangrijke overgang voor de zoons was wellicht het moment dat ze een broek gingen dragen in plaats van de gebruikelijke rokjes. Christiaan kwam toen hij acht was 'uit de lange rok', Lodewijk toen hij zes was. Maar bij Constantijn jr en Philips wordt er niets over gezegd.

De jeugd van zijn kinderen was in de ogen van vader Huygens pas afgesloten op het moment dat hij hun dagboek niet langer bijhield. In 1646 wist hij voor zijn oudste zoon een aanstelling als secretaris van prins Frederik Hendrik van Oranje te verkrijgen. Over deze mijlpaal schreef hij het volgende: 'Constantijn dan dus uit de schaduw in 't grote licht gebracht hebbende, dunkt mij redelijk dat ik hier ophoud met de historie van zijn leven, 'twelk hij voortaan best zelf zal onthouden'. Een jaar later voltooiden Christiaan en Lodewijk hun studie in Leiden en in hun geval vormde dat de reden hun levensbeschrijving te stoppen. De aantekeningen over Philips en Susanna werden nog enige tijd voortgezet en vonden geen formele afsluiting.

De kinderen namen een belangrijke plaats in binnen het gezin van Constantijn Huygens. Een blijk daarvan is ook het portret dat Huygens van zijn vijf kinderen liet schilderen. De verhouding tussen ouders en kinderen was intiem en hartelijk. De sfeer in het gezin getuigt van een Hollandse burgerlijkheid, ondanks Huygens' dienst aan het stadhouderlijk hof en zijn aristocratische neigingen. De kinderen aten bijvoorbeeld gewoon aan tafel mee met de volwassenen. Over zijn dochter Susanna schrijft Huy-

Illustratie uit Johan de Brune, *Emblemata.*

gens, toen ze ongeveer zes maanden was: 'at met ons aan de tafel van wat het ware.'

Over het opvoeden zelf lezen we vrij weinig; klaarblijkelijk verliep dat op een vanzelfsprekende, probleemloze wijze. Voortdurend straalt het plezier dat de ouders met hun kinderen hadden door in de tekst. Veel vermaak schepte Huygens erin om Constantijn, toen hij acht maanden was, te leren blazen. Hij zag er dan uit als een vermoeid mannetje: 'dat conterfeitte hij drollig'. Het kinderlijk spraakgebrek van Lodewijk, die de s niet kon zeggen, en diens neiging Franse woorden te gebruiken 'dede ons somtijds lachen met heel drollige praatjes'. Dat dit plezier in kinderen algemeen was, blijkt uit een anekdote die Huygens over zijn dochter Susanna verhaalt. Hij had haar meegenomen bij een bezoek aan stadhouder Frederik Hendrik en diens gemalin prinses Amalia van Solms. Na afloop verklaarde ze bij de prinses alleen maar een oude man te hebben gezien. De stadhouder lachte smakelijk toen Huygens hem vertelde in welke bewoordingen zijn dochter hem had omschreven. Sommige historici, zoals Ariès, menen dat men in Huygens' tijd wel plezier in kinderen kon hebben, maar dat volwassenen hen slechts zagen als aapjes of speelgoed. Men

lachte om hun onvolkomenheden, zoals men om alle gebrekkigen lachte. Zo kunnen we Huygens' omgang met zijn kinderen echter niet typeren.

Als vader was hij nauw bij de opvoeding betrokken. Het is Huygens zelf die de zuigelingen uit de wieg tilt om ze aan bezoek te tonen en hij weet precies of ze 's nachts lastig zijn of niet. Drukte hij misschien te sterk zijn stempel op de opvoeding? Hij liet de kinderen grote stukken uit zijn eigen gedichten uit het hoofd leren, notabene poëzie waarvan tijdgenoten als Jacob Cats zeiden dat ze bijzonder moeilijk te begrijpen was. Huygens had verder een niet te onderdrukken neiging tot opscheppen, vooral over de twee oudsten. Hij liet zijn kinderen optreden op zijn vrijdagse muziekavondjes en noteerde met onverholen genoegen dat ze zo goed speelden dat sommige toehoorders zich schaamden voor hun eigen prestaties. De brieven die hij in het leger ontving van de acht jaar oude Constantijn toonde hij aan de stadhouder, die 'zich hogelijk daarover verwonderde'. Huygens deed hier precies datgene waartegen in etiquetteboeken werd gewaarschuwd.[12]

Het dagboek biedt de mogelijkheid de opvoeding van zijn dochter te vergelijken met die van zijn zoons. Men had al op een meisje gerekend, omdat Susanna tijdens haar zwangerschap spijsverteringsproblemen had, die afwezig waren geweest bij haar vorige kramen, die telkens een jongetje hadden opgeleverd. Het dochtertje werd niet korter gezoogd dan haar broertjes. Ondanks de toenemende druk van zijn ambt en het huishouden heeft Huygens zijn dochter in zijn dagboek niet minder aandacht gegeven dan zijn zoons. Aanvankelijk werd Susanna net zo behandeld als haar oudere broers, maar vooral in het onderwijs kwamen de verschillen tot uiting. Uiteraard leerde ze lezen en schrijven. Vanaf haar vijfde jaar leerde ze echter voornamelijk vrouwelijke handwerken zoals naaien, borduren en spinnen. Ze leerde geen Latijn en Grieks, maar wel Frans, een taal die onontbeerlijk was in de sociale omgang. Huygens constateerde dat ze een goed verstand had. Hij meende dat zij een tweede Anna Maria van Schurman, de geleerdste vrouw van haar tijd, zou kunnen worden, maar dat was niet zijn streven. In haar autobiografie schrijft Anna Maria van Schurman overigens dat het inderdaad uitzonderlijk was dat haar vader haar stimuleerde om Frans en Latijn te leren. Huygens volgde het meer gebruikelijke patroon van de opvoeding van een meisje van stand.

Hun latere carrières bevestigen het inzicht dat Huygens had in de karakters en capaciteiten van zijn kinderen. De oudste zoon, Constantijn jr, volgde zijn vader op als secretaris van de prins van Oranje. Hij schreef La-

tijnse gedichten, kon goed tekenen en werd een gezaghebbend kunstkenner. Hij trouwde en kreeg een zoon, Constantinus. Christiaans genialiteit kwam tot volle ontplooiing. Hij legde zich toe op de natuur- en sterrenkunde en verwierf grote faam, onder meer door de uitvinding van het slingeruurwerk en de ontdekking van de ring rond Saturnus. De loopbaan van Lodewijk verliep minder voorspoedig. Hij bracht het uiteindelijk tot baljuw van Gorinchem, maar werd al spoedig wegens malversaties uit zijn ambt gezet. Philips stierf jong. Susanna's leven, ten slotte, verliep rimpelloos. Zij trouwde met haar neef Philip Doublet en kreeg twee dochters.

Het dagboekje van Huygens is een bijzondere bron, geschreven door een bijzonder mens, maar desondanks is het representatief voor diens milieu. Uit getuigenissen van tijdgenoten blijkt dat Huygens weliswaar als uitzonderlijk begaafd werd beschouwd, maar verder beslist niet als afwijkend. Waar we Huygens' informatie kunnen plaatsen tegenover andere bronnen, blijken zijn ideeën aan te sluiten bij algemeen gedeelde opvattingen. Ook in de wijze waarop hij de bevindingen over zijn eigen kinderen formuleert, laat Constantijn Huygens soms merken of hun ontwikkeling al dan niet past in een algemeen patroon. Er is derhalve geen reden om aan te nemen dat de opvoeding van zijn kinderen sterk afweek van wat in zijn tijd en binnen zijn stand gangbaar was.

2. De kinderen van een ambachtsman: Hermannus Verbeecq

Hermannus Verbeecq werd op 28 november 1621 in Amsterdam geboren als zoon van een rooms-katholieke bontwerker. Hij bezocht een tijdje de Latijnse school, wat vrij bijzonder was binnen dit ambachtelijke milieu. Toen hij twaalf jaar was, moest hij wegens ziekte zijn opleiding afbreken. Eenmaal hersteld kwam hij in de leer bij zijn vader, en na diens dood in 1644 nam hij de leiding van het bedrijfje over.

Vijf jaar later trouwde Hermannus Verbeecq met Clara Molenaers. Omdat de bontmakerij slecht liep, verkocht hij de zaak. Met hulp van zijn schoonmoeder zette hij een grutterswinkel op, die evenmin floreerde. In 1656 moest het echtpaar opnieuw een beroep doen op de schoonmoeder, die hen weer ondersteunde. Ondertussen nam hij les in boekhouden en in 1664 kreeg hij een aanstelling als makelaar. Hermannus was echter geen geboren zakenman. Zijn naam komt slechts zelden voor in de notariële archieven, waar veel transacties werden vastgelegd. Hij verdiende in deze tijd volgens eigen opgave nog geen vierhonderd gulden per jaar, een bedrag dat onder het gemiddelde jaarinkomen van een ambachtsman lag.

Dit was des te zorgelijker omdat er inmiddels enkele kinderen waren geboren. Juist nu overviel hem bovendien een langdurige ziekte, waardoor het gezin afhankelijk werd van bijstand door het makelaarsgilde. ''t Is sober en niet vet'. Zo omschreef Verbeecq zijn omstandigheden. In 1670 kon hij klerk worden van een belastinginner. Twee jaar later raakte hij deze baan echter weer kwijt.

> 'De Heer is 't bekend hoe wij deze winterdagen
> doorbrengen in onze pijn, niemand als God het klagen
> dat ik mij heb gevoed met vrouw en kinderen
> met brood en boerenkaas, een soberlijk gewin
> en menig waterdronk uit onze put gedronken.'

Het bestaan van Verbeecq, zijn vrouw en hun drie dochters was kariger dan ooit geworden. Brood en kaas waren het voedsel van de armen, vlees

kwam kennelijk niet meer op tafel. En wie het maar even kon betalen, kocht vers drinkwater dat per schuit werd aangevoerd, want het water uit de Amsterdamse putten smaakte slecht en was ongezond. In deze treurige omstandigheden nemen we afscheid van Hermannus Verbeecq en zijn gezin. Hij eindigt zijn tekst met het uitspreken van de hoop dat God hem te zijner tijd zal bijstaan 'in de pijn, waarin ik met mijn gemaal en kroosten nu in zijn'. Deze laatste regels dateren van 1673. Of Verbeecqs wens in vervulling is gegaan, weten we niet. Als afsluiting waren de regels zeker niet bedoeld, maar waarom hij verder heeft gezwegen, blijft onbekend. Hermannus Verbeecq stierf in 1681.

De autobiografie van Hermannus Verbeecq telt ruim tweehonderd bladzijden. De tekst is niet als één geheel geschreven, maar bestaat uit vijf delen. Het eerste loopt tot 1649, het jaar van zijn huwelijk, en de volgende delen lopen tot 1656, 1657, 1664 en 1673. Vermoedelijk heeft Verbeecq de tekst in etappes geschreven, wellicht op basis van een dagboek, wat betekent dat er een vrij klein tijdsverloop was tussen de gebeurtenissen zelf en het schrijven. De autobiografie is op rijm geschreven, wat toen niet ongebruikelijk was. Een groot dichter was Verbeecq niet, want vaak schrijft hij kreupele zinnen om aan de eisen van rijm en metrum te voldoen. Zijn betoog is vaak verward en zijn taal is moeilijk te begrijpen.[1]

De autobiografie is bewaard in twee banden met toneelstukken van zijn hand. Dat een ambachtsman dergelijke literaire activiteiten ontplooide, was uitzonderlijk, maar niet uniek. Van oudsher waren er in Amsterdam, net als in veel andere steden en dorpen, amateurgezelschappen die gedichten schreven, toneelstukken opvoerden en optochten en feesten organiseerden. Deze rederijkerskamers rekruteerden hun leden ook uit de kleine burgerij van ambachtslieden en winkeliers.[2] Verbeecqs belangstelling voor het toneel kan in zijn jeugd zijn gestimuleerd, want leerlingen van Latijnse scholen voerden regelmatig toneelstukken op. Toen Hermannus Verbeecq zijn toneelstukken schreef, waren de Amsterdamse rederijkerskamers weliswaar ter ziele gegaan, maar het ambachtelijke milieu bracht nog steeds toneelschrijvers voort, onder wie zijn stad- en leeftijdgenoot Thomas Asselijn, die oorspronkelijk boekbinder was.

Verbeecqs autobiografie misstaat niet tussen zijn treurspelen, want hij zag zijn leven met enig recht als een aaneenschakeling van rampen. Hij strooit met toespelingen op zijn naam, zoals 'Elendiglijke beek, die van de ramp in ramp vervalt'. Hij beschrijft zijn leven als een geleidelijke neergang: 'Voor dezen was 't "Monsieur Verbeecq", [terwijl ik] nu nauwernood Hermannus wordt genaamd.' Misschien overdrijft hij soms, maar de

tekst geeft toch een goed beeld van het weinig florissante leven van gewone mensen in de Gouden Eeuw.

Tussen 1649 en 1673, wanneer de tekst eindigt, kregen Hermannus en Clara acht kinderen.[3] Van hen stierven er zes binnen anderhalf jaar. Alleen Alberta, geboren in 1650, en Elisabeth, geboren in 1662, bleven in leven. Verbeecqs informatie is niet altijd volledig, maar soms geeft hij veel details. Bij het overlijden van zijn oudste zoontje noteert hij dat dit gebeurde 'ten 12 uren namiddag ten 1/2 enen, oud zijnde 4 maanden, 13 dagen en 9 1/2 uur'. Maar van het vijfde kind, een zoontje, dat eveneens kort leefde, vermeldt hij zelfs geen naam. Doopboeken zijn over deze periode niet bewaard gebleven; wel staan enkele van Verbeecqs kinderen vermeld in het begraafboek van de Oude Kerk. Van de zes jong overleden kinderen vinden we hierin echter maar bij drie een aantekening.[4] Al met al geschiedt de reconstructie van Verbeecqs gezinsleven dus met enig voorbehoud.

Al snel na het huwelijk raakte Clara Molenaers in verwachting. Het werd geen gemakkelijke zwangerschap: 'mijn ga[de] begon te dragen in pijn haar eerste vrucht'. Op 10 maart 1650 werd dochter Alberta geboren. 'Ik noem mijn eerste kroost een kind van wondernis, omdat het ons alt'zaam ware tot bezwarenis.' Clara kreeg het druk met de baby: 'zij naait, zij vroet en woedt, geen bijstand haar geschiedt van vreemden dan mijn meid, die diende tot verdriet.' Ook Clara's volgende zwangerschap was 'pijnelijk te dragen, gelijk het eerste was, met smarte t'onderschragen'.

Niet alleen waren de zwangerschappen moeilijk, ook de bevallingen verliepen zwaar. Verbeecq geeft enkele malen een uitvoerige beschrijving. In 1659, bij de vijfde zwangerschap, verhaalt hij de gebeurtenissen vanaf het moment dat de weeën inzetten, het 'kraken', zoals dat toen heette. Verbeecq was op dat moment alleen thuis met de meid. Op haar vertrouwde hij echter niet, want het was een 'vreemde maagd', en ze was 'niet meedogend, maar al vrij wat onversaagd'. Bij de buren hulp inroepen wilde hij evenmin, want die waren 'vreemdelingen'. Dat valt op, want burenhulp was een belangrijke sociale plicht, en bevallingen waren half-publieke gebeurtenissen. Dit traditionele beeld wordt hier echter niet bevestigd. Nu was Amsterdam met tweehonderdduizend inwoners een van de grootste steden van Europa, en mogelijk had het nabuurschap reeds zijn dwingende karakter verloren.[5] Noodgedwongen liet Verbeecq zijn vrouw alleen met de meid om de vroedvrouw te halen, maar toen hij thuiskwam, bleek tot zijn opluchting zijn schoonmoeder net gearriveerd te zijn.

Verbeecq vertrouwde meer op familieleden dan op buren en vrienden. Dat de familieband echter geen garantie was voor onderlinge steun bleek

in 1662 bij Clara's zesde kraam. Het gezin was toen tijdelijk onbehuisd. Clara rekende op hulp van haar zuster en dacht in haar huis te kunnen bevallen, maar daar kon geen sprake van zijn: 'haar huizing veel te net, haar kamers veel te even, om daar te kramen [...]; dan wordt maar toegevoegd haar tot een groot kruis de keuken aan de straat, dat maar was een inloop'. Verbeecq beklaagt zich erover 'dat daar niet meer gevoel bij zusters was te vinden'. Clara en Hermannus hadden echter geen keuze, en de huisvesting in de keuken moest voor lief worden genomen. Daar kwam hun dochter Elisabeth ter wereld. Al snel werd een eigen woning gevonden: 'dus pakt en zakt men vast ons poppegoed tesaam, en stellen 't op de schuit in order zeer bekwaam'. Met de voor Verbeecq typerende zorgzaamheid huurde hij voor vrouw en kind een 'besloten slee'. Zelf voer hij met de volgeladen schuit mee naar zijn nieuwe huis in de Jordaan.

De achtste kraam, in 1669, liep bijna verkeerd af voor zowel moeder als kind. Aanvankelijk werd Clara bijgestaan door een vroedvrouw, maar al snel werd duidelijk dat het geen eenvoudige bevalling zou worden. Er werd daarom een vroedmeester gehaald. Dit was een chirurgijn, die zich had gespecialiseerd in bevallingen. Zulke specialisten begeleidden vooral moeilijke bevallingen, waarbij ze zich bedienden van hulpmiddelen, zoals verlostangen.[6] Omdat voor het leven van Clara werd gevreesd, werd een priester geroepen, die haar, zittend op de baarkruk, het laatste oliesel toediende. 'De moed, die was gedaan om 't kind en vrouw te houden', schrijft Verbeecq, en 'wij [waren] al in doodsbenauwen'. Zijn vrouw werd verlost, maar '[Ik] heb geen kind gehoord, doordien het was verflauwd'.[7] De pasgeborene kreeg wat wijn toegediend, maar dat mocht niet baten. De baby kon nog net worden gedoopt alvorens de geest te geven. De oorzaak was het uitzonderlijk zware gewicht van het kind, bijna elf pond.[8] Dat Clara deze bevalling overleefde mag een wonder heten. Ze herstelde echter vrij snel en maakte zes weken later een bedevaart naar Onze Lieve Vrouw ter Nood in het Noordhollandse Heiloo.[9]

Was de bevalling voorspoedig verlopen, dan wachtten er nieuwe problemen. Het voeden van haar kinderen was voor Clara niet gemakkelijk. Na de geboorte van Gerbrandus in 1652 was zij door een borstontsteking verhinderd borstvoeding te geven. In hun omgeving meende men dat de ziekte was ontstaan doordat Clara haar kind niet vaak of lang genoeg aanlegde. Borstvoeding was toen niet aan een regelmaat van vaste tijden gebonden, en men voedde een kind wanneer het daarom vroeg. Verbeecq zelf meent daarentegen dat juist door 'het steeds gezuig' het zog verdween: 'mijn vrouw die laaft haar kind in plaats van zog met bloed, waar-

mee 't ellendig schaap nog niet genoeg en doet'. Hij leefde sterk mee met zijn vrouw: 'Mijn hart dat barst bijna door al de gestadige rampen.' Met zijn vrouw ging het langzaam beter, de borst genas, maar er bleef onvoldoende zog komen. De ondervoeding, die daarvan het gevolg was, zou de baby Gerbrandus vier maanden later fataal worden.

Toen Clara in 1655 opnieuw in verwachting raakte, legde zij een gelofte af dat als het kind een dochter werd, ze het zou vernoemen naar de heilige Agatha. Van deze heilige waren de borsten tijdens haar marteldood afgesneden, en haar voorspraak zou Clara voor een borstontsteking kunnen behoeden. Het werd echter een jongetje, dat opnieuw Gerbrandus werd gedoopt. Clara's belofte was tevergeefs geweest, want ook nu was ze niet in staat haar kind te voeden.

Wanneer een moeder geen voeding kon geven, stonden er twee wegen open. De eerste was om te proberen het kind met pap te voeden. Maar de pap die men gaf, was slecht te verteren en werd onhygiënisch bereid. Een zoogster in dienst nemen was een veel betere oplossing, en in de hogere burgerij was dat inderdaad gebruikelijk. Een kind uitbesteden kostte geld, ongeveer zeven gulden per maand, en dat is een fors bedrag wanneer men het vergelijkt met Verbeecqs jaarinkomen, dat naar eigen zeggen op een gegeven moment vierhonderd gulden bedroeg, alsook gezien het feit dat een min gewoonlijk een jaar in dienst was. Bijna een kwart van een jaarloon, dat normaliter toch al vrijwel geheel werd opgeslokt door de eerste levensbehoeften, zoals huur, kleding en voeding, was een grote uitgave.

Maar Hermannus en Clara, die bang waren ook dit kind te verliezen, besloten 'dat met groot verdriet dit schaapje moet te min, tot grote kostenlast'. Het besluit wekte verbazing bij Verbeecqs familieleden, die hem aanriedden 'men zou het met de kan en pappot kweken op'. De Verbeecqs trokken zich echter niets aan van wat anderen zeiden:

> 'Wij kozen niettemin een voedster na[ar] behagen
> die wij met volle wil ons kind zij opgedragen.'

Alles ging voorlopig naar wens: '...mijn zoontje groeit en bloeit, in aardigheid en lust'. De baby had 'poezelige leden' en een opvallende 'goedigheid van aard'.

Een nieuw probleem diende zich aan toen de min naar Friesland wilde gaan om enkele zaken te regelen. Uiteraard zou ze het kind mee op reis moeten nemen. Eerst wilde Verbeecq het haar verbieden, aangezien het kind 'te zeer bemind' was, maar uiteindelijk besloot Clara mee te gaan,

zodat ze zelf op de baby kon blijven passen. Weer hadden vrienden en kennissen weinig begrip voor de zorgen waarmee het echtpaar het kind omringde. Familieleden vonden het overdreven en geldverspilling om met min en kind mee te reizen, en lieten dat Clara duidelijk weten. Ze waren, zo schrijft Verbeecq, 'mijn liefste gaan bekijven, ja, rechtten haar zo of al was zij maar een kind geweest van twaalf jaar'. Ze verweten haar 'dartelheid', dat wil zeggen weeldezucht. Verbeecq was er verbitterd over en verdedigde zich door erop te wijzen dat andere mensen op plezierreisjes veel meer geld uitgaven dan zijn vrouw had gedaan. In Verbeecqs omgeving vond men kennelijk dat liefde tot een klein kind haar grenzen had, en dan vooral financiële grenzen.

De passage is van cruciaal belang. De moeite en kosten die Hermannus en Clara zich getroostten, waren kennelijk uitzonderlijk. De reactie van hun omgeving past daarentegen goed in het sombere beeld dat Ariès, Stone en Shorter hebben geschetst van de houding van volwassenen tegenover jonge kinderen. Een dergelijke houding is in moderne ogen harteloos, maar was misschien wel realistisch. In elk geval kregen de critici uiteindelijk gelijk. Gerbrandus, de zoon aan wie zoveel zorg en geld was gespendeerd, overleed na ruim een jaar. Aan ziekte en overlijden van het kind wijdt Verbeecq een uitvoerige passage:

> 'Mijn zoete Gerrebrandt, daar ieder zijn vermaak
> met lust en vreugd in nam, die pijnlijk kwam te kraken
> aan een gestage koorts, waarmee mijn waarde vrouw
> dus sukkelt nacht en dag, wij t'zaam in enen rouw.'

De ziekte van het kind was begonnen toen het een jaar oud was, op het moment dat van borstvoeding op pap was overgegaan. Men was zich ervan bewust dat deze overgang riskant was, al wist men niet waarom. De slechte kwaliteit van het babyvoedsel was daarvoor verantwoordelijk, evenals de afgenomen weerstand nu het kind geen antistoffen meer kreeg van de voedster. Alle zorgen bleken echter tevergeefs. Verbeecq schreef een grafschrift voor zijn zoontje, dat hij in zijn autobiografie opnam 'tot zijn eer [en] voor mij een zoet bedenken'.

> 'De dood die brack, de kas, ay laas
> daar vrientschap en verstant in stack
> daar schonigheit mee niet ontbrack
> zijn ziel in rust, wij in geraas.'

In zijn autobiografie geeft Verbeecq nog een ander voorbeeld van de zorgen waarmee hij en zijn vrouw hun pasgeborenen omringden. Na twee maanden werd hun in 1659 geboren zoon ernstig ziek. Hij beschrijft de gebeurtenissen als volgt:

'mijn ga[de] nu zij het lam gevoed heeft met haar zog
bevond zij kwalijkheid en daarenboven nog
een braking bij het kind, want geeft een gulp over
niet van 't genoten zog, maar [he]laas het was veel grover
het was het gulle bloed dat dit onnozel lam
met een volle stroom zijn zoete mond uit kwam.
Wij stonden heel verbaasd en zonder lang te dralen
de dokter Deyman voort tot mijnen huize halen
naar zijn oordeel kwam dit bloed uit zijn long
alzo het waarlijk bleek zijn adem hijgig ging
gedurig meer en meer, met wonder bangigheden
totdat de goede God, na[dat] 't schaap veel heeft geleden
ontbood van zijnen strijd en trok hem in de rust
waarvan Hij zij gedankt voor dus een zoete lust.'

Jan Deyman, de dokter wiens hulp werd ingeroepen, was niet de eerste de beste. Hij was prelector van het Amsterdamse chirurgijnsgilde en was vier jaar tevoren door Rembrandt vereeuwigd tijdens een anatomische les. Het typeert Verbeecq dat hij niet een gratis stadsdokter lieten komen, maar meteen een van de meest gezaghebbende geneesheren van de stad ontbood. Het moet hem veel geld hebben gekost, want medische hulp was duur. Deymans optreden mocht overigens niet baten, en het kind overleed.

Verbeecq vertelt helaas weinig over zijn opgroeiende kinderen. Eén passage vormt een uitzondering, wanneer hij uitvoerig schrijft over de vermissing van zijn dochter Elisabeth:

'... mijn beminde kind
[was] zoet spelende in 't voorhuis welgezind
[ik] ga even na beneden en zo ik wederkere
mis mijn Elisabeth; dus klaag mijn ramp de Here
en vorder men verzoekt de buren tot bijstand
men zoekt, men loopt vergeefs in stee aan alle kant

de roeper van de stad, die werd last gegeven
op middags, zo dit was 't loon heeft hem voort gedreven
om, zo het mooglijk waar, mijn kind te vinden, ach
hoe lang was mij de tijd van deze benauwde dag'
[...]
O, spruit van jare twee, werd gij ons dus ontdragen
in 't groeien van uw lente, 't beginsel van uw dagen
ach, zag uw waarde spruit schoon dat ge was een lijk,
verblijde mij ten dele, want zag volkomen blijk
dat gij nooit kwade gang in 't leven zou betreden
uw ramp was afgedaan, uw ziel in 't eeuwig leven,
maar nu, ach laas, gerooft wie weet van wat een snol
of guit dit is geweest, ik werd nog gans dol.'

Uiteindelijk werd het meisje teruggevonden, 'gezond en fris van leden'. Verbeecqs vermoeden dat zijn dochtertje geroofd was, kan gerechtvaardigd zijn geweest, want dat kwam voor. In het rechterlijk archief van Amsterdam zijn processen te vinden tegen bedelaressen die jonge kinderen stalen om des te meer op het gemoed van voorbijgangers in te werken.[10] De jurist Henricus Calkoen waarschuwde een eeuw later dat 'vele kinderen met opzet verminkt en ellendig gemaakt worden om er vervolgens mede te bedelen, die aan anderen te verhuren, ofwel op deze en gene bruggen zonder aanzien van weer of jaargetij genoegzaam naakt neder te zetten'.[11] Het feit dat Verbeecq de stadsomroeper inhuurde om de vermissing bekend te maken, is een opvallend detail. Het lijkt iets uitzonderlijks voor onbemiddelde mensen, en ook de toevoeging dat de man ervoor betaald werd, valt op. Andere ouders zouden er het geld niet voor over hebben gehad, zo wordt gesuggereerd.

Verbeecqs autobiografie is vooral van belang vanwege zijn uitgebreide beschrijvingen van zwangerschappen en geboorten. Als echtgenoot leefde hij sterk mee met zijn vrouw. Telkens weer geeft hij blijken van grote zorgzaamheid voor zijn kinderen. Maar het belangrijkst is de door hem geschetste tegenstelling met zijn omgeving, waar een minder liefdevolle, of in elk geval een meer nuchtere houding tegenover kleine kinderen overheerste.

3. De kinderen van een boer: Dirck Jansz

Het dagboek van de Friese boer Dirck Jansz is een van de oudste Nederlandse dagboeken. Dirck Jansz werd in 1578 of 1579 geboren. Zijn vader was net als hij een boer in Sint-Annaparochie in Het Bildt. Dirck was tamelijk welgesteld: hij pachtte dertig hectare land en had enkele knechten en meiden in dienst, vooral seizoenarbeiders. In het dorp nam Dirck een vooraanstaande plaats in. Hij vertegenwoordigde bijvoorbeeld de boeren bij een conflict met de Staten van Holland over pachtrechten en reisde daarvoor zelfs naar Den Haag. Van zijn ontwikkeling getuigt een lijst boeken die hij in zijn bezit had, of tenminste gelezen had. Dat waren er zo'n veertig in totaal, merendeels populaire werken, zoals *Reinaard de Vos* en *Mariken van Nimwegen*. Hij was hervormingsgezind en bezat een bijbel en een geuzenzangboek, maar in zijn aantekeningen vinden we ook nog sporen van het katholieke geloof, zoals het bidden voor overledenen en het gebruik van de heiligenkalender. Daarnaast hechtte hij een voorspellende waarde aan vreemde hemelverschijnselen.

Dircks dagboek loopt van 1600 tot 1636. Misschien is de term aantekeningenboek beter, want soms zijn er maar een paar notities per jaar, soms enkele tientallen. Hij schreef ze in het algemeen niet lang nadat de gebeurtenissen hadden plaatsgevonden, met hooguit een jaar verloop. Er staat van alles opgetekend: sterfgevallen van familieleden en buren, nieuws en nieuwtjes, recepten, liedjes, anekdoten, en vooral veel zaken die hem als boer interesseerden, zoals het weer en prijzen van landbouwprodukten. Dirck schreef 'tot onderwijs ende stichtinge van zijne kinderen', ofschoon hij pas acht jaar later trouwde en pas twintig jaar later een kind kreeg dat het eerste levensjaar overleefde. Er zullen zeker bijkomende motieven zijn geweest. De notities over de landbouw kunnen bijvoorbeeld een geheugensteun zijn geweest voor zijn bedrijfsvoering.

In 1608 trouwde Dirck met de in 1591 geboren Suu Andersdochter. In 1609 noteerde hij de geboorte van hun eerste kind: 'Zo heeft de Heer haar daarna verleend de 21e oktober anno 1609 haar eerste geboorte, welk wezende een ventje, op een namiddag tussen 2 en 4 uren, welke dag men

noemt 11-duizend-maagden-dag.' Iets later volgt: 'Den 21 november te 's morgens omtrent 3 uren stierf mij Dirck Jansz en Suu Andersdochter ons kind, oud wezende een maand. Ligt begraven in Sint Annakerk bij Marij Jan Kuyckens, mij Dirck Jansz beste moeder. Het was een ventje.'

De vier kinderen die volgden, stierven binnen enkele dagen of weken.[1] Dirck noteerde hun geboorte en overlijden steeds kort met vermelding van de dag en het uur van geboorte en overlijden en de plaats waar het kind begraven werd. Van de kinderen die minder dan enkele weken leefden, vermeldt hij geen naam. Dat deed hij alleen van het langst levende kind, dat drie maanden oud werd en dat naar zijn vader Jan werd genoemd. Mogelijk kregen de andere kinderen geen naam omdat ze vanaf het begin weinig levensvatbaar leken. Of hij vond hun namen niet meer vermeldenswaard. Evenmin schrijft Dirck iets over hun doop: vrijwel zeker stierven de vier naamloze kinderen ongedoopt. Dirck zag geen noodzaak voor een snelle doop en koesterde in deze jaren vermoedelijk doopsgezinde sympathieën. In de volgende aantekeningen is een verandering van toon waarneembaar. Bij de geboorte van het derde kind noteerde Dirck hoopvol: 'O God, geeft haar [Suu] en mij wat ons zalig is.' Over het vijfde kind schrijft hij dat het na anderhalve maand stierf 'toen [het] meer dan zes etmaal grote ellende aangezien hadde'.

Dircks vrouw Suu was ziekelijk, wat kan hebben samengehangen met haar frequente zwangerschappen. In de loop der jaren verergerde haar toestand. Haar overlijden in 1618 is door Dirck Jansz in een uitzonderlijk lange en ontroerende passage weergegeven. Net als bij zijn jonggestorven kinderen vermeldt hij nauwgezet haar leeftijd: '27 jaren ende 8 weken ende 1 dag.'

Het boerenbedrijf vereiste de aanwezigheid van een huisvrouw, en een jaar later hertrouwde Dirck met Jeck Tjommesdochter. Uit Dircks tweede huwelijk werden verscheidene kinderen geboren, sommige levensvatbaar, andere niet.[2] De notities worden nu iets uitgebreider. De kinderen werden na de geboorte gewogen, een gewoonte die kennelijk door zijn nieuwe vrouw werd ingevoerd. In de meeste teksten uit de zeventiende eeuw ontbreken zulke gegevens. Wellicht was het wel de gewoonte om baby's na de geboorte te wegen, maar vond men het resultaat niet belangrijk genoeg om het resultaat op te tekenen. Het eerste kind woog op de dag van geboorte 'goelijk elf pond in de luieren'. De cijfers van de volgende kinderen wijken hiervan weinig af: het zwaarste woog dertien pond.[3]

Opmerkelijk is Dircks gewoonte om consequent de weersomstandigheden bij de geboorte van zijn kinderen te noteren. Bij het vierde kind in

1624 meldde hij dat het 'in die tijd grote duurte [was], want, ik Dirck Jansz, kocht dezelfde dag een enkel brood, moest ervoor geven twaalf stuiver [...], doch men hoopte toen van een afslag. Die dag was een vrijdag. O God, geeft dat kind met zijn ouders en broeder wat ons zalig is, U beter bekend als wij kunnen bidden of voordragen. Amen. Deze tijd was 't vorstig, stormwinden uit noord-westen.' Het was inderdaad een duurtejaar, maar het lijkt vreemd om daar op deze plaats over uit te weiden. Kennelijk hechtte Dirck betekenis aan merkwaardige omstandigheden bij de geboorte van een kind en wellicht kende hij daar een voorspellende kracht aan toe. Hij noteerde ook 'luchtgezichten' en was in het algemeen geïnteresseerd in voortekenen.[4]

Het oudste kind, Jan, genoemd naar Dircks vader, groeide voorspoedig op. Dirck noteerde dat hij driekwart jaar de borst kreeg. Het tweede kind was een zoon, die naar de vader van zijn vrouw Tjomme werd genoemd. Het zoontje leefde 'een dag meer als 19 weken'. Zoals altijd hield Dirck de leeftijd van de gestorven kinderen precies bij. Het kind 'had wel zes weken aan de kinkhoest geweest [en leed] soms grote pijn'. Dirck schrijft dat er met de buren over de ziekte van de baby was overlegd.

In 1622 volgde een derde kraam, een dochter. Twee weken na de geboorte woog ze twaalf pond. Ze overleed na 'tien weken en twee dagen, [...] nadat het goelijk tien ofte elf maal de koorts gehad had, eerst om de andere dag en omtrent zesmaal alle dagen, hetwelk jammer om aanzien was en is zo na het grote arbeid in ruste gevallen of het na den slaap ging. O, God, verleent mij Dirck Jansz en Jeck Tjommesdochter ook zo zaligen uur.' Deze laatste opmerking is bijzonder omdat Dirck het overlijden van een twee weken oude baby vergelijkt met zijn eigen dood.

De aantekeningen van kramen in later jaren volgen hetzelfde patroon. Tekenend voor de manier waarop Dirck met zijn opgroeiende kinderen omging, is een passage waarin hij beschrijft hoe zijn zoon Tjomme leerde lopen: 'Des avonds begon hij eerst aan 't gaan over 't huis ende des ander daags voort, toen niet alleen gaande, maar al op een draf het huis langs waggelende.' Dirck maakte voor hem een 'houten kloek met twee ballen, [...] daar had hij die dagen zulk een lopen mee dat het wonder was om [te] zien, daar hij maar omtrent veertien dagen over het jaar oud was'. Lopen op de leeftijd van ruim een jaar is normaal en evenmin als bij Huygens vinden we hier argumenten voor de veronderstelling dat deze leeftijd in het verleden hoger zou hebben gelegen dan thans. Ondanks zijn beknoptheid blijkt uit Dirck Jansz' aantekeningenboek dat zijn kinderen een belangrijke plaats in zijn leven innamen.

4. Generatieconflicten: Maria van Reigersberch

Tot de vroegste bronnen die ons informeren over de relatie tussen ouders en hun opgroeiende kinderen behoren de brieven van Maria van Reigersberch.[1] Zij werd in 1589 geboren als dochter van een burgemeester van Veere. Negentien jaar oud trouwde ze met Hugo de Groot, die sinds 1613 pensionaris van Rotterdam was en reeds bekendstond als briljant rechtsgeleerde. Vijf jaar later, als gevolg van de godsdienststrijd tijdens het twaalfjarig bestand, werd De Groot gearresteerd en veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf. Zijn vrouw organiseerde echter zijn ontsnapping per boekenkist uit slot Loevestein. Het gezin ging in ballingschap en woonde lange tijd in Parijs, waar De Groot in 1634 werd aangesteld als gezant van Zweden. Het echtpaar had zeven kinderen: Cornelia (1611), Cornelis (1613), Pieter (1615), Maria (1617), Dirk (1618) en twee kinderen die niet ouder zijn geworden dan een jaar.

Er zijn eenentachtig brieven van Maria van Reigersberch bewaard gebleven. De meeste zijn gericht aan haar man en aan haar broer Nicolaas; verder zijn er een paar brieven aan haar zoons. De briefwisseling met haar broer was de draad die haar met het vaderland verbond. Maria keek altijd uit naar de bode en als deze zonder brief arriveerde, keek ze 'sips op onze neus,' zoals ze eens aan broer Nicolaas schreef.[2]

Maria en haar man waren herhaaldelijk voor langere tijd van elkaar gescheiden. Dat begon al met De Groots arrestatie en gevangenschap. Later waren er perioden waarin Maria naar Nederland reisde voor familiebezoek. De kinderen werden deels in Parijs, deels in Nederland onder de hoede van anderen opgevoed. In 1627 schreef ze haar man dat het tijd werd te beslissen over de opleiding van hun jongste zoon. 'Hij is zeer bot,' vond ze, en ze vroeg of ze hem mee moest nemen naar Parijs of dat hij in Holland naar een Franse of Latijnse school moest gaan. 'Hij is negen jaar,' voegde ze eraan toe, alsof het nodig was haar man, als verstrooid geleerde, de leeftijd van zijn zoon in herinnering te brengen.

In een andere brief uit hetzelfde jaar gaf Maria een verslag van een ge-

sprek met Gerardus Vossius. Ze had de bevriende hoogleraar geraadpleegd over hun oudste zoon Cornelis. Vossius stelde voor dat de jongen enige dagen bij hem kwam logeren, opdat hij diens kennis kon toetsen. Ook met haar broer Nicolaas had Maria het over Cornelis gehad, en deze had voorgesteld hem naar de universiteit te laten gaan en in Parijs verder te laten studeren. Dat had het voordeel dat hij Frans zou leren en zich beter zou gedragen. Dat laatste was wel nodig, want, zo schrijft Maria, 'hij is zeer ongemanierd'. Kennelijk vond ze het nodig haar man nog eens te wijzen op het belang van de zaak: 'Ue. zult hier wel op dienen te letten, want dewijl wij geen groot goed en hebben om onze kinderen na te laten, zo moeten wij ons best doen om haar wel te laten leren, opdat ze wel leven konnen.' De middelste zoon was volgens zijn moeder eveneens een probleemgeval: 'Ik ben droeve dat Pieter zo stout is, hij zal uit den huize moeten.' Een kostschool zag zij kennelijk als oplossing voor de opvoedingsproblemen.

In de volgende brief deelde Maria het resultaat mee van Cornelis' logeerpartij. Vossius meende dat hun zoon beter in Nederland kon blijven, maar De Groot moest wel de huisonderwijzer van Cornelis aanmanen hem straffer aan te pakken. 'Hij heeft begrip genoeg,' schreef Maria, 'maar en is niet naarstig.' Maria moest haar man voortdurend dwingen zich met de opvoeding van hun kinderen te bemoeien. Uit De Groots reacties blijkt dat hij beslissingen liever aan haar en andere familieleden overliet. Maria vond die houding verkeerd: als hoofd van het gezin was hij immers als eerste verantwoordelijk voor de opvoeding van zijn kinderen. Ze had hierbij het recht aan haar zijde, en had Hugo met diens eigen *Hollandsche rechtsgeleerdheid* om de oren kunnen slaan. Dat er omtrent Dirk een beslissing moest worden genomen, was voor Maria duidelijk: 'Hij en kan nog niet lezen, hij gaat school, begint wat te schrijven.' Maria's opinie over haar jongste zoon was inmiddels wat milder: 'Hij is goed; U weet wel dat ik altijd zeg dat de stoutste kinderen de gauwste [=slimste] zijn.' Ze herhaalde dat Pieter naar een kostschool zou moeten, maar besefte dat drie kinderen tegelijk buitenshuis laten studeren te zwaar zou drukken op het gezinsbudget: 'ik stelle het t'enemaal tot uw discretie,' zo sloot ze het onderwerp af.

Met hun dochters hadden de ouders andere problemen dan met hun zoons. In een brief aan haar broer uit 1628 liet Maria van Reigersberch haar gedachten gaan over de huwelijkskansen van Cornelia, die toen zeventien jaar was en bij haar ouders in Parijs woonde. Er was een Frans edelman 'die haar zeer geaffectionneerd heeft'. Het zou een goede partij

zijn, want hij bekleedde ambten 'van aanzien en profijt' en men zei over hem 'van goede middel te hebben'.

Cornelia zelf voelde er echter weinig voor. Haar moeder aarzelde om druk op haar uit te oefenen. Ze wilde de mogelijkheid van een terugkeer naar Holland openhouden, en daar was voor Cornelia mogelijk een aantrekkelijker huwelijk te sluiten. Maar ze voegde eraan toe: 'Houdt zeker dat er velen verwonderd zullen zijn als zij horen dat wij 't niet van mening en zijn te doen, want velen oordelen dat het zeer avantageus voor haar zoude zijn.' Het valt op met welke vanzelfsprekendheid Maria sprak over wat in feite het uithuwelijken van haar dochter inhield.

Maria's volgende aan haar broer Nicolaas gerichte brief over de kinderen dateert van twee jaar later. Diens aanbeveling om een van de drie zoons thuis op te voeden wees ze af. Ze moest toegeven dat de kinderen in Holland 'vrij wat bot' werden opgevoed, maar volgens haar man werd er in Parijs geen goed Latijn onderwezen. Verder moesten haar kinderen volgens haar staan 'onder ogen die dwingen'. 'Kinderen die gauw zijn, zijn moeilijker op te brengen als bluttens [=domoren],' schreef ze verontschuldigend, en bovendien was haar man 'al te zacht'. Ze besefte dat zij eigenlijk zelf toezicht op de opvoeding van haar zoons moest houden. 'Ik houde haar wel zozeer in dwang als ik kan, maar als de jongens groot worden en zijn ze zo wel niet te dwingen.'

Was Hugo de Groot inderdaad te zachtaardig tegenover zijn kinderen, zoals Maria meende? Of was hij eigenlijk niet in hun opvoeding geïnteresseerd? Soms lijkt het meer op dat laatste. In elk geval is er een hemelsbreed verschil tussen hem en Constantijn Huygens, die zijn kinderen geen moment uit het oog verloor. Dit valt des te meer op omdat de twee mannen sociaal en intellectueel dicht bij elkaar stonden. Onder aandrang van zijn vrouw, familie en vrienden had De Groot eindelijk een besluit genomen over de toekomst van zijn zoons. Pieter had hij voorbestemd voor de scheepvaart en van Dirk wilde hij een ingenieur maken. Maria zag niet veel in dit besluit, 'maar wat raad?'. Over de oudste schreef ze: 'Als Cornelis hier komt, zullen wij ons best doen om hem wat goede manieren te leren, dat hem wel van node zal zijn.' Het echtpaar wist niet meer welke kant het met de opvoeding van hun zonen op moest gaan: 'Weet U ons enige betere raad te geven, willen wij die wel horen,' schreef ze aan haar broer.[3]

Het was in De Groots tijd gebruikelijk dat ouders de loopbaan van hun kind bepaalden. In de loop van de volgende eeuw zou dat meer en meer een punt van wrijving tussen ouders en kinderen worden. Het idee

won veld dat een kind zelf zijn beroep mocht kiezen en zich hierbij moest laten leiden door zijn capaciteiten. Het toenemende streven naar een zelfstandige beroepskeuze is een van de duidelijkste veranderingen in de geschiedenis van de adolescent.

In hetzelfde jaar 1630 kwam Maria terug op de toekomst van haar dochter Cornelia. Er klinkt spijt door over het afgeketste huwelijk: 'Ik hiette het een goed huwelijk, omdat het een edelman was, die goede middelen hadde ende zeer veel goede kwaliteiten hadde, doch was katholiek.' Het voornaamste dat haar dochter had tegengestaan, was 's mans leeftijd: 'Zij imagineert haar dat oude mans gemeenlijk wat moeilijk zijn. Ze kent één, twee ofte drie oude mans die jonge vrouwen hebben, die wat vies [=knorrig] bennen; dat exempel doet haar een tegenheid in de oude mans hebben.' Ze vroeg aan haar broer: 'Zoude Cornelia wel in Nederland met iemand konnen huwelijken, die wat in consideratie komt?' Het is een van de vele retorische vragen, die kenmerkend zijn voor Maria's schrijfstijl. Ze geeft zelf het antwoord: 'Die ouders heeft, neen, daar zouden al te veel consideratiën zijn waarom die dat niet toestaan en zouden.' Een dochter van een balling wiens goed verbeurd is verklaard, met relatief geringe inkomsten en weinig perspectieven, zou weinig kans hebben op de Hollandse huwelijksmarkt.

Een jaar later schreef ze nogmaals aan Nicolaas dat meisjes in Parijs alleen aan katholieken konden worden uitgehuwelijkt en een voordelig huwelijk alleen met oudere mannen kon worden gesloten. Er had zich inmiddels weer een Fransman aangediend, die een balletje had opgegooid door Maria te vragen of haar dochter met een katholiek mocht trouwen. Ze gaf ten antwoord dat ze haar dochter liever aan iemand van het eigen geloof gaf. Ze wilde een huwelijk met de man niet bij voorbaat uitsluiten, want het was een 'heel rijk man', al was ook hij van middelbare leeftijd. De moeder had zich voorgenomen wat meer pressie op haar dochter uit te oefenen, want, zo schrijft ze, 'als de dochters hier over de achttien jaren zijn, minderen zij van dag tot dag'. En een Hollandse partner voor Cornelia werd steeds onwaarschijnlijker. Bovendien, wat moest een vrouw uit Parijs in een Hollandse stad doen? 'Het ware alzoveel alsof zij van Den Haag naar Scheveningen ging.'

Maria bemoeide zich meer met de keuze van een huwelijkspartner dan in Holland gebruikelijk was. Dat blijkt duidelijk uit het commentaar van haar broer. Ze meende zich dan ook apriori tegen Nicolaas' verwijten te moeten verdedigen: 'Ue., weet ik wel, zult zeggen ofte ten minste denken: wat hoeft men bekommerd te zijn de dochters te huwelijken? Dat ware

heel goed als zij geresolveerd waren altijd ongetrouwd te blijven, maar zijn dikmaal zot als behoren wijs te zijn, en als wij die inzicht niet en hadden is 't niet tijd dat wij eens een resolutie nemen?' Kinderen werden in Nederland betrekkelijk vrij gelaten in de keuze van een partner. Althans binnen zekere grenzen, want kwam een zoon of dochter thuis met een huwelijkskandidaat die de ouders niet acceptabel vonden, dan konden zij toestemming voor het huwelijk weigeren. Tegen dit laatste konden de kinderen als ze meerderjarig waren zich overigens in rechte verzetten. In andere landen, zeker in Frankrijk, was de invloed van de ouders veel groter. Maria's brieven bevestigen het beeld van deze relatief grote vrijheid, maar tonen tevens dat er ouders waren die daarover anders dachten. Haar Parijse omgeving zal Maria's neiging tot ingrijpen wellicht bevorderd hebben.

Uit de volgende jaren zijn een paar brieven van Maria aan haar zoons bewaard, waarin alle problemen nog eens rechtstreeks aan de orde komen. Uit 1635 is er een brief aan de dan twintigjarige Pieter. Hij was in huis bij een rechtsgeleerde, die echter schoon genoeg had van zijn pupil. Pieter was voorbestemd voor de zeevaart en in zijn eigen wens om rechten te studeren en advocaat te worden zag Maria niets. Ze vreesde dat het hem er alleen om ging 'wel opgepronkt langs de straten te gaan wandelen ende somwijlen de juffrouwen te gaan bezoeken', en daar wilden zijn ouders niets van weten: 'Gelooft vrij, dat en is uw vaders mening niet; zijn mening is dat gijluiden alle drie u zullen stellen om geld te winnen ende uzelve voort te helpen.' Het is uiteindelijk de vaderlijke autoriteit waar Maria zich op beriep, en ze schreef de brief dan ook in opdracht van haar man.

Ze wees Pieter op het voorbeeld van zijn oudere broer Cornelis. Die hadden ze wél rechten laten studeren, maar die zei achteraf dat hij liever voor de zeevaart opgeleid was: 'ziet eens wat humeuren'. Ze probeerde Pieter van haar standpunt te overtuigen: 'Wat dunkt u, zouden kinderen niet best doen haar vaders oordeel ende genegenheid [=wil] te volgen?' Maar ze wist dat van werkelijke dwang geen sprake kon zijn en schreef: 'Onze mening is niet u daartoe te dwingen, gij hebt jaren dat gij verstand behoort te hebben.' Wel eiste ze van Pieter dat hij zijn ouders niet langer tot financiële last zou zijn. In het einde van de brief klinkt wanhoop door: 'de ouders konnen maar haar best doen, de rest moet God bevelen.'

Uit 1638 en 1639 zijn er twee brieven aan Dirk, die toen, twintig jaar oud, als militair in Duitsland vocht. Ze beginnen met de aanhef: 'Zoon!' Deze bondigheid krijgt des te meer betekenis als we weten dat het gebrui-

kelijk was brieven met allerlei beleefdheidsfrasen te beginnen. Het eerste is een kort briefje vol verwijten. Dirk had zijn ouders lang niet geschreven, verder had hij in korte tijd wel zes of acht paarden verloren, wat alleen maar aan slechte verzorging kon liggen, en bovendien was zijn knecht een dronkaard. Dirks antwoord kennen we niet, als hij dat al schreef. In een tweede brief verzekerde Maria hem ondanks alles van financiële bijstand: 'geld dat gij nodig moet hebben, dat zal men u altijd geven.'

Verder gaat de brief vooral over zijn oudere broer Cornelis, die zich eveneens in het leger in Duitsland bevond. Die maakte het nog bonter. Hij had zijn geld erdoorheen gejaagd en zijn moeder was bang dat hij om grof geld speelde. Haar man wilde hem echter beslist niet naar Parijs halen. 'Wat zal hij hier doen? Leeggaan ende een deel geld verdoen!' was De Groots bitse reactie op een suggestie in die richting. Ze vroeg Dirk zijn broer in de gaten te houden: 'draagt zorg dat hij op niemands last is, [want] onze kinderen hoeven niet gaan schuimen.' Ze vroeg Dirk haar te schrijven hoe het met Cornelis ging, en in het bijzonder op diens kleren te letten: 'Ik weet wel hoe het met hem is, hij is zeer vuil van nature.' De brief maakt een onsamenhangende indruk, iets waarvan Maria zich bewust was en waarvoor ze zich verontschuldigde: 'Ik schrijf met zulke grote haast dat ik schier niet weet wat ik zeg.'

De volgende brief dateert van een maand later, en is aan Cornelis zelf gericht, die toen zesentwintig jaar oud was. Ze bevestigde het opsturen van een som gelds en drukte hem op het hart schone kleren te dragen. Ze was verbolgen omdat haar ter ore was gekomen dat hij niet goed met zijn broer Dirk kon opschieten: 'dat is immers schande dat vreemde luiden dat weten.' Ze wees hem erop dat hij hoogmoedig was en niet goed op zijn woorden lette. Als oudste zou hij zijn jongere broer tot voorbeeld moeten strekken, maar het omgekeerde was het geval. 'Ik bidde u, stelt u heel anders aan, ende doet uw best dat, in plaats dat wij nu niet dan kwelling met u hebben, dat wij daarvoor vreugde mogen genieten.' Ook hij schreef te weinig naar haar zin, 'het schijnt dat gij van uw ouders vervreemdt'. Tot slot voegde ze hem toe: 'Meent gij dat de ouders niet en zijn als om geld voor de kinders te bezorgen?'

Hoewel de zoons inmiddels twee-, vijf- en zevenentwintig jaar oud waren, voelde hun moeder zich nog steeds verantwoordelijk. Tijdens een ziekte schreef ze aan Nicolaas: 'Ik en mag nog niet sterven, het zoude de ruïne van onze kinderen zijn.'[4] Haar uitlatingen werden steeds bitterder, zoals blijkt uit een brief aan haar man: 'Ik ben altijd nog goed genoeg

voor de kinderen om geld bij den anderen te rapen.'[5] En: 'Hadde ik mij begeven om gouvernante in iemands huis te zijn, ende dat ik zoveel jaren wel ende getrouwelijk hadde gediend, men zoude mij meer ere doen als men nu doet daar ik moeder ben.' Nadat ze Dirk weer eens het niet geringe bedrag van duizend gulden had gezonden, schreef ze: 'dat is het laatste dat hij van mij zal hebben.' Voortaan moest hij rechtstreeks naar zijn vader schrijven als hij geld nodig had.

Een jaar later is het eerder berusting dan woede die doorklinkt in een brief aan haar broer: 'Aangaande mijn zoons zaken, en kan daar niets nieuws in zeggen, hebbe alles gezegd dat ter materie dient, moet het nu daarbij laten blijven.'[6] Toch kostte het haar moeite haar kinderen los te laten. Toen zoon Pieter huwelijksplannen maakte zonder zijn ouders daarin te kennen schreef ze nog: 'Men moet met zijn ouders niet spelen als met een bal.' De brief beëindigde ze met de woorden: 'Ik en kan niet meer schrijven, omdat ik zo grote pijn in mijn hoofd heb.'[7] In een van haar laatste brieven heeft ze haar sombere gevoelens weergegeven: 'En wat is ons hele leven geweest? Niets dan kwelling en droefheid.'[8]

Van Hugo de Groot zijn honderden brieven bewaard, veel meer dan van zijn vrouw. De meeste gaan over wetenschap en diplomatie, maar er zijn ook persoonlijke brieven, waarin zijn kinderen af en toe ter sprake komen.[9] De Groot reageerde veel laconieker op het gedrag van zijn zoons dan zijn vrouw. Hij bleef erop rekenen dat zij een mooie carrière zouden maken. Hij hoopte zelfs dat prins Maurits de oudste tot edelman aan het hof zou benoemen. Een illusie, natuurlijk, gezien de situatie van zijn vader. Toen hij in lang niets van Cornelis had gehoord, schreef hij aan zijn zwager of die wist hoe het met hem ging.[10] Cornelis' nalatigheid noemde hij onvergeeflijk, en hij schreef: 'Zo hij voor de arbeid schroomt, zal nooit tot iets groots komen.'[11]

Naast de brieven van het echtpaar zelf zijn er ook brieven bewaard van familieden. Toen Hugo's broer Jan in lange tijd niets had gehoord van Cornelis, kon hij niets anders schrijven dan: '[Wij] troosten ons met het gemene spreekwoord, geen tijding, goede tijding.'[12] Vooral de brieven van Nicolaas van Reigersberch bevatten talloze waarschuwingen aan De Groot. In 1636 schreef hij bijvoorbeeld dat Cornelis blootstond aan het 'perikel van debauche' [=gevaar van losbandigheid], en dat het van erg groot belang was dat hij een 'geposeerd [=bedaard] humeur' kreeg. 'Ue. gelieve serieuzelijk daarop te letten,' drukte hij zijn zwager ten overvloede op het hart.

Hoe liep het af met deze kinderen, die hun moeder zoveel hoofdbrekens hadden gekost? De jongste dochter Maria stierf in 1635, slechts achttien jaar oud. Dirk werd in Duitsland vermoord door dezelfde knecht voor wie zijn moeder hem nog zo gewaarschuwd had. Cornelis volgde een militaire loopbaan en werd kapitein in het Staatse leger; later werd hij landdrost in de Meierij van Den Bosch. Hij bleef ongehuwd. Pieter bracht het het verst. Hij ging toch rechten studeren en profiteerde van de politieke ommekeer in 1651, toen de Oranjes hun macht tijdelijk kwijtraakten. Hij werd in het voetspoor van zijn vader benoemd tot pensionaris van Rotterdam. Zijn carrière eindigde echter al even abrupt als die van zijn vader. In 1672, na het herstel van de stadhouderlijke macht, moest hij – beschuldigd van landverraad – het land ontvluchten. Hij vestigde zich, zoals eerder zijn vader, als balling in Parijs. Na twee jaar kon hij terugkeren en zijn laatste jaren sleet hij op een buitenhuis bij Haarlem.

Cornelia, ten slotte, huwde inderdaad een Fransman, van adel nog wel, en niet ouder dan zij maar zelfs twaalf jaar jonger. Hij kwam als militair in Hollandse dienst. Ook voor hem had de oorlog tegen Frankrijk, die in het Rampjaar was uitgebroken, gevolgen. Na het verlaten van zijn stelling werd hij gearresteerd en veroordeeld wegens verraad. Hij ontkwam slechts aan een terechtstelling door te ontsnappen – ook een familietrekje – en naar de Fransen over te lopen. Al deze treurige ontwikkelingen hebben Hugo de Groot en zijn vrouw niet meer meegemaakt. De eerste stierf in 1645 na schipbreuk geleden te hebben op terugreis van Zweden naar Parijs. Maria van Reigersberch keerde daarna terug naar Nederland, waar ze in 1653 overleed.

De omstandigheden van het gezin De Groot waren uitzonderlijk. Wanneer De Groot in 1618 niet veroordeeld was, zouden zijn kinderen uitstekende perspectieven hebben gehad. Daar was echter een streep door gehaald. De Groot en zijn vrouw lieten niet na hen daarvan te doordringen. Zijn *Hollandsche rechtsgeleerdheid* droeg De Groot op aan zijn zoons omdat, zo schrijft hij in het voorwoord, zij van hun wettelijke erfenis beroofd waren. Hiermee refereerde hij aan de verbeurdverklaring van zijn goederen in 1618. De schuld voor hun mislukte opvoeding zocht Maria eveneens in de verbanning van haar man en de confiscatie van hun goederen: 'De zwarigheid die de Hollanders ons hebben aangedaan voelen wij meest in onze kinderen.'[13] Hierin had ze ongetwijfeld gelijk; de zoons waren niet alleen de naarlingen uit de brieven, maar ook slachtoffers van de omstandigheden. In zekere zin zijn ze bovendien de dupe geworden van hun opvoeding. Enerzijds was er een dominerende moeder die het

liefst alles, van hun kleding tot en met hun huwelijkspartner, voor hen regelde, anderszijds hadden ze een vader die zich stelselmatig aan zijn taak van opvoeder onttrok. De Groot had bovendien als befaamd geleerde – hij stond bekend als het orakel van Delft – te hooggespannen verwachtingen van zijn zoons.

Misschien is er een nog bredere context aan te wijzen. Negentiende-eeuwse historici hebben vaak twee generaties uit de Gouden Eeuw tegenover elkaar gesteld. Een eerste, succesvolle generatie, die de vrijheid tegen Spanje bevocht en verantwoordelijk was voor de culturele opbloei van de Republiek, tegenover een tweede generatie, die het kapitaal, de vrijheid en andere verworvenheden in de schoot geworpen kreeg. Hun prestaties bleven verre ten achter bij die van hun ouders. Een berucht voorbeeld is de zoon van Vondel, die zijn vader ruïneerde.[14] Misschien zit er een kern van waarheid in dit generatiedenken.

Het thema van de kinderen die het door hun ouders verworven bezit erdoor joegen, was in de zeventiende eeuw – misschien niet toevallig – een ware obsessie in de literatuur. Johan de Brune komt er in zijn *Banketwerk* herhaaldelijk op terug. De variaties zijn legio: 'Het zoontje verteert, wat de vader vergeert.' Of: 'Een zuinig vaer, een kwistig kind; Een zaak die men dikwijls vindt.' Zijn beschouwing over 'Kinders van uitmuntende ouders' lijkt zelfs rechtstreeks betrekking te hebben op het gezin van Hugo de Groot. Juist de 'subtielste geesten', die niet om materiële zaken geven, hebben volgens De Brune de neiging hun kinderen te weinig aandacht te geven. Het spreekt dan ook vanzelf dat hun kroost minder volmaakt is, wat bevestigd wordt in het spreekwoord 'dat helden-kinders smetten en spotten zijn'.[15] Het is evenmin toeval dat het thema van de verloren zoon in deze tijd bijzonder populair was in beeld en geschrift.[16] De Gouden Eeuw wordt dikwijls geassocieerd met harmonieuze gezinnen, zoals ze zijn beschreven in moralistische geschriften of staan afgebeeld op familieportretten. De brieven van Maria van Reigersberch laten zien hoever ideaal en werkelijkheid uiteen konden lopen.

5. Vader en zoon: Constantijn Huygens jr

Een andere zoon van bekende ouders was Constantijn Huygens jr.[1] Hij bekleedde dezelfde functie als zijn vader, te weten secretaris van de prins van Oranje. In 1668 was hij getrouwd met Susanna Rijckaert. In 1674 werd Constantinus geboren, in de wandeling Tien genaamd. Het gezin woonde aanvankelijk bij de oude Constantijn op het huis Hofwijk, maar in 1680 betrok het gezin een eigen woning in Den Haag. Constantijn sr kon, naar het schijnt, niet goed met zijn schoondochter opschieten, terwijl het echtpaar vond dat de grootvader hun kind te veel verwende. Constantijn jr was vaak afwezig, vooral 's zomers, wanneer hij op krijgstochten zijn werkgever stadhouder Willem III volgde. Sinds deze in 1688 koning van Engeland was geworden, werd Huygens' bestaan nog mobieler. Hij verbleef als regel 's winters in Londen, waar zijn vrouw en zoon hem soms opzochten, ging in de zomer mee op veldtocht en bracht het najaar door in Holland, waar de koning op de Veluwe de jacht bedreef.

De dagboeken en reisjournalen van Constantijn Huygens jr zijn fragmentarisch bewaard. Het omvangrijkst is het dagboek dat hij vanaf 1689 bijhield. Mocht Huygens jr in navolging van zijn vader een dagboek hebben bijgehouden over het opgroeien van zijn enige kind, dan is dat verloren gegaan. Nu kunnen we de relatie tussen vader en zoon slechts volgen vanaf de tijd dat Tien vijftien jaar oud was.

Huygens' gehechtheid aan zijn vrouw en zoon blijkt telkens wanneer hij van hen gescheiden is. Toen Huygens in september afscheid nam van zijn gezin, dat terugkeerde naar Holland, was hij 'melancholiek' (13 september 1689). Hij miste Susanna en Tien en gaf daaraan in zijn dagboek meermaals uiting, met notities als 'zeer beweegd zijnde en melancholiek den ganzen dag' (19 september 1689). De familieleden onderhielden voortdurend schriftelijk contact. Huygens zag steeds uit naar nieuws uit Holland, maar vooral 's winters liep het briefverkeer dikwijls vertraging op door slecht weer (5 december 1691). Huygens en zijn vrouw schreven elkaar regelmatig. Op 'tijding van mijn zoon' wachtte hij vaak tevergeefs, want

brieven van Tien kreeg hij slechts zelden (3 en 30 november 1690).

Huygens koesterde grote verwachtingen van zijn zoon. Op zijn minst moest deze in de voetsporen van zijn vader, grootvader en overgrootvader treden en een functie in de hofsecretarie krijgen. Daarvoor was een gedegen opleiding een voorwaarde en in 1691 werd besloten om Tien onder de hoede van een gouverneur naar de universiteit te sturen. In Leiden gedroeg Tien zich echter niet zoals zijn ouders dat graag hadden gezien. Zijn vader schreef hem daarom een uitvoerige brief met reprimandes over zijn geringe 'applicatie' tot de studie (21 december 1691). Diens gouverneur waarschuwde Huygens korte tijd later dat zijn zoon 'smaak begon te krijgen in de wijn'. Tien was diverse malen dronken gezien. Aanleidingen voor excessief drankgebruik waren in Leiden volop aanwezig, vooral tijdens de beruchte promotiediners (22 maart 1692).

Van studeren kwam niet veel en ter remedie werd er een nieuwe gouverneur aangetrokken. Al snel werd duidelijk dat deze Tien evenmin in het gareel kon brengen. Toen het Huygens ter ore kwam dat hij samen met Tien tabak had gerookt, riep hij de man op het matje. Deze legde uit dat het slechts was 'om zijn amitié te winnen' en Tien vervolgens van zijn fouten af te brengen. Huygens gaf te verstaan dat hem dat geen goede methode leek (19 oktober 1692). Nog geen twee weken later nam de nieuwe gouverneur zijn ontslag, omdat hij meende dat hij Tien toch niet op het goede pad kon brengen (21 oktober 1692). Huygens noteerde in 1692 dat zijn zoon gold als de 'gedebaucheerste student van Leiden' (23 oktober 1692). Die reputatie zou hij niet meer kwijtraken.

Wat vond Huygens nu zo verwerpelijk in het gedrag van zijn zoon? Een paar zaken noemde hij in een brief aan Tien, toen deze net een jaar in Leiden studeerde. Huygens verbood zijn zoon expliciet het bezoek aan koffiehuizen en schermscholen en het 'vliegen met de sjezen' (21 december 1691). Ook het roken van tabak keurde hij af. Koffie en tabak waren nog niet algemeen geaccepteerd als genotmiddelen. Dit gold, mits met mate gebruikt, wel voor alcohol, maar het werd al snel duidelijk dat Tien zich daaraan te buiten ging. Bovendien had Tien een kwade dronk. Susanna schreef aan Huygens, toen deze in Engeland verbleef, dat Tien te veel dronk en dan wilde vechten, en dat vermaningen niet hielpen. 'Dit maakte mij melancholiek,' noteerde Huygens (1 mei 1692). Tien zocht voortdurend ruzie. Hij liep rond met drie of vier degens tegelijk en 'zag de luiden op straat impertinentelijk aan' (23 oktober 1692). Meer dan eens daagde hij mensen uit tot duels, maar hij had het geluk dat hij in zijn dronkenschap door niemand serieus werd genomen.

Op Tiens neiging tot liegen werd Huygens gewezen door diens gouverneur. Tien had eens bij hoog en bij laag volgehouden dat hij niet dronken was geweest, maar slechts door de lucht in een wijnkelder bevangen was geweest. Huygens hield het voor een smoesje en het resultaat was dat hij 'opnieuw zeer chagrin' was (28 mei 1692). Tien was zeer vatbaar voor slechte invloeden en die waren er in Leiden veel. Zo raakte hij bevriend met ene La Tombe, die bekendstond als een 'uitzuiger van jongeluiden'. Huygens maakte zich weer zorgen: 'Dit chagrineerde mij zeer' (20 juli 1693). Voorts was Tien 'los in zijn schrijven en spreken'. Wat we ons bij het eerste, het schrijven, moeten voorstellen, is niet duidelijk, maar vloeken behoorde zeker tot Tiens slechte gewoonten. En het was niet de geringste, want hoewel men in Huygens' tijd niet terugschrok voor ruwe taal, werd vloeken algemeen gezien als een zware zonde. Te midden van deze opsomming van slecht gedrag valt de stilte op rond Tiens relaties met vrouwen. Dat is vreemd, want hoerenlopen en vrouwen verleiden waren bij uitstek zaken waaraan studenten werden geacht zich te bezondigen.[2] Maar er bleven genoeg zorgen over, zodat Susanna in 1692 aan Huygens schreef dat ze vreesde dat Tien 'een bedorven mens' zou worden (19 september 1692).

Tien terugbrengen op het rechte pad kon alleen slagen, zo meende Susanna, wanneer Huygens zich persoonlijk met diens opvoeding zou gaan bemoeien. De vader gold immers als de hoogste autoriteit binnen het gezin. In het dagboek staan verschillende confrontaties tussen vader en zoon beschreven. De reprimande is een door Huygens herhaaldelijk toegepast middel om zijn zoon tot de orde te roepen. In mei 1692 liet hij Tien bij zich komen, maar zei de eerste dag bewust nog niets tegen hem (6 mei 1692). De volgende morgen trok Huygens echter van leer: 'Bekeef Tien scherpelijk over [...] zijn dronken drinken en los leven te leiden. Als ik hem pousseerde [=vermaande], begon hij elke reis te krijten ende dan mij vergiffenis te bidden en beterschap te beloven.' Huygens verbood Tien voortaan zonder zijn gouverneur uit te gaan (8 mei 1692). Veel indruk maakte het optreden van vader Huygens evenwel niet: al een paar dagen daarna raakte Tien bijna weer betrokken in een duel (21 mei 1692).

Enkele maanden later herhaalde zich dit patroon. Huygens bejegende Tien eerst koel en kwam pas na verloop van tijd op zijn 'debauches' te spreken. Nu dreigde hij zelfs met opsluiting in het 'beterhuis'. Tien hoorde alles aan, 'onder zijn hoed luipende,' en beloofde weer beterschap (1 oktober 1692). Huygens twijfelde natuurlijk aan deze belofte en noteerde enkele dagen later: 'Alle deze dagen was ik zeer melancholiek over de kwade

comportementen van Tien, daar ik geen doorkomen aan zag' (6 oktober 1692). De verhouding tussen Huygens en zijn zoon was in een neerwaartse spiraal gekomen van vermaningen, beloften van beterschap, nieuw wangedrag en nieuwe vermaningen. Huygens begon in 1693 te twijfelen aan het nut van zijn inspanningen, die 'God weet van wat effect zullen wezen', zoals hij noteerde, toen hij zijn zoon weer eens bestraffend had toegesproken (18 oktober 1693).

Huygens' reprimandes hadden een vast patroon: hij ontbood zijn zoon, hield zich enige tijd in, om vervolgens onverwacht uit te barsten in een explosie van woede. Mogelijk probeerde hij aldus een zo groot mogelijk effect te bereiken. In elk geval wilde hij niet in het wilde weg ruzie maken en het dreigement met opsluiting in een 'beterhuis' was dan ook serieus bedoeld. Lastige familieleden werden in de zeventiende eeuw wel vaker op verzoek van hun familie een tijdlang opgesloten in een tuchthuis. Deze opsluiting op verzoek werd in Huygens' kringen als een probaat dwangmiddel gezien.[3]

Huygens en zijn vrouw dachten ook na over andere manieren om Tiens leven te veranderen. Misschien moest hij een tijdje weg uit Leiden, meende Susanna. Ze stelde voor hem een halfjaar naar een andere universiteit, die van Utrecht, te zenden om van het kwade gezelschap in Leiden af te raken (22 september 1692). Het kwam er niet van. Bij een andere gelegenheid was ze van mening dat ze het beste zelf bij Tien in Leiden kon gaan wonen om op hem te passen (20 juni 1692). Oom Christiaan bood op zijn beurt aan om Tien in Den Haag bij zich in huis te nemen, want zijn neef liep amper colleges en, zo benadrukte hij, kon 'kwalijk een kwartier alleen zijn'. Deze angst voor eenzaamheid is overigens een van de weinige details die enig inzicht in Tiens gevoelsleven geven. Maar Susanna vond dat hij beter in Leiden kon blijven (21 februari 1693).

Huygens en zijn vrouw konden het er niet over eens worden hoe ze hun zoon het best in toom konden houden. Huygens vermoedde dat Susanna veel van Tiens misdragingen voor hem verborgen hield (24 mei 1692). Later gaf Susanna dat toe. Ze had gezwegen omdat Tien haar beloofd had zijn leven te beteren. Huygens ergerde zich eraan dat Susanna apart met Tien sprak, 'conferentiën, dat ik niet horen mochte [...], nadat ik telkens te bedde was'. Het leidde tot een echtelijke ruzie. Huygens zei zijn vrouw 'dat de dag lang genoeg was tot zulke praat'. Omdat ze hem 's nachts wakker maakte, dreigde hij voortaan apart te gaan slapen (10 november 1695). Huygens verweet zijn vrouw dat ze Tien 'uit malle liefde altijd wilde voorspreken' (1 juni 1696).

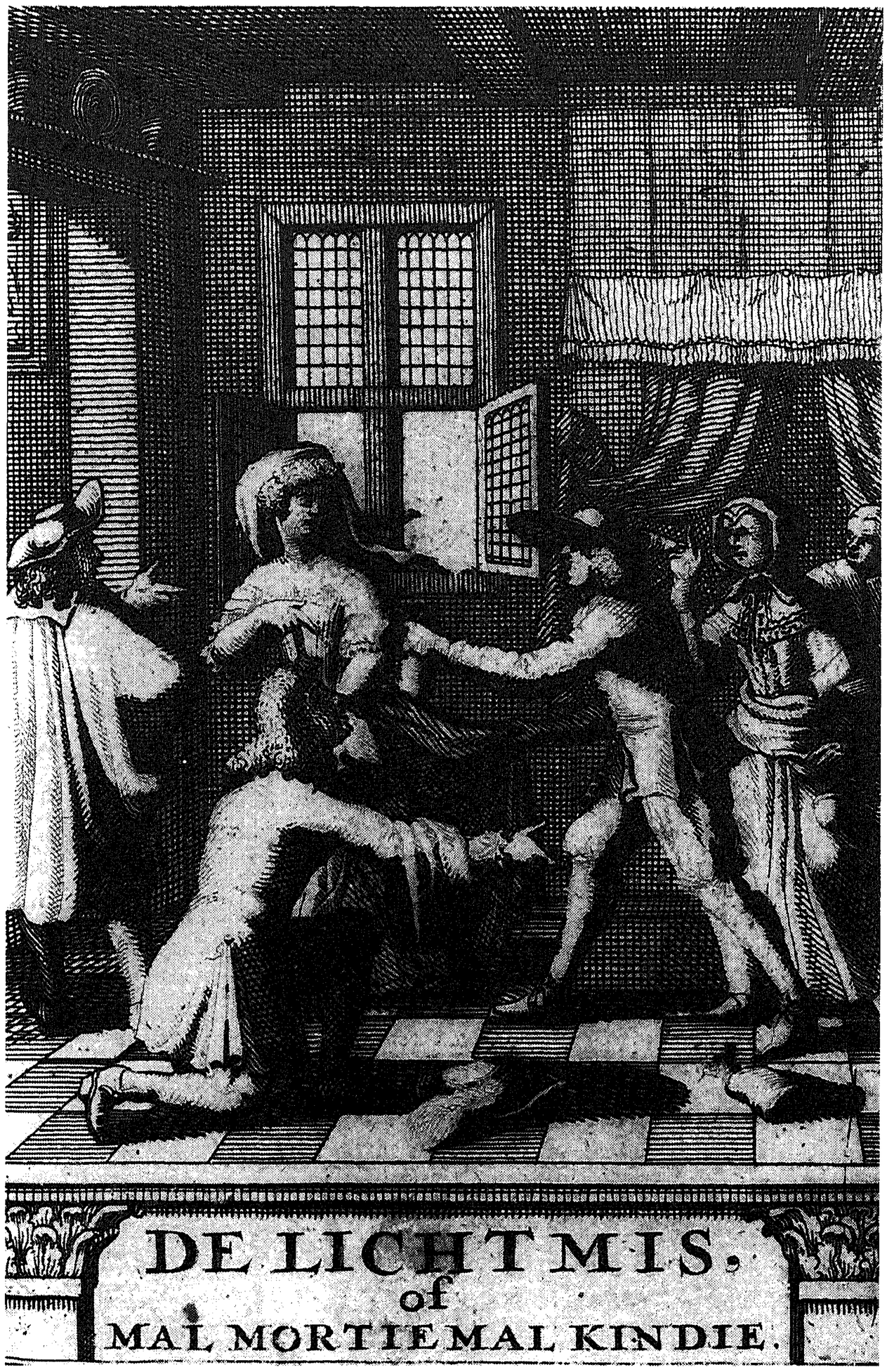

Titelblad van Moulijn, *De lichtmis.*

Het hiervoor vermelde cliché uit de zeventiende-eeuwse literatuur van de strenge vader en de te toegeeflijke moeder kwam ook in werkelijkheid voor. In de eerder genoemde klucht *De lichtmis, of mal moertje, mal kindje* uit 1687 kan Huygens zijn eigen situatie herkend hebben. Het moet een geringe troost zijn geweest dat zij niet de enige ouders met dit probleem waren. De 'conduite van jongeluiden' was onderwerp van gesprek in Huygens' kringen, maar de mening overheerste 'dat men de jongelui liberteit moest laten; dat men in zijn jonge jaren altemaal zo geweest was' (12 november 1690). De grenzen van die vrijheid werden door Tien echter voortdurend overschreden.

Tiens leven veranderde na de dood van zijn vader in 1697 weinig. Hij stierf acht jaar later, naar men zei aan de gevolgen van een losbandig leven. Het is jammer dat we hem alleen leren kennen via het dagboek van zijn vader. Hoe zou Tiens eigen visie op de verhouding met zijn vader zijn geweest? Of zou deze 'rebel without a cause' zelf niet geweten hebben wat hem dwarszat? De eigen stem van een adolescent laat zich echter pas ruim een eeuw later horen in het dagboek van Alexander van Goltstein.

6. Een opvoeding volgens het boekje: Otto van Eck

Aan het eind van de achttiende eeuw kan voor het eerst de stem van een kind zelf worden gehoord. Van de dagboeken van kinderen die uit jaren rond 1800 bewaard zijn gebleven, is dat van Otto van Eck verreweg het uitvoerigst.[1] Otto Cornelis van Eck werd op 5 juli 1780 geboren als zoon van Lambert van Eck en Charlotte Vockestaert. In de van oorsprong Gelderse familie Van Eck werden al generaties lang ambten bekleed als burgemeester, stadssecretaris, rechter en griffier. Otto's vader had rechten gestudeerd, was enige tijd advocaat geweest en was inmiddels raadsheer in de Raad van Brabant, een in Den Haag zetelend bestuurscollege. De familie behoorde tot de stand van hoge ambtenaren, waarbij de grens met de regentenelite moeilijk te trekken is. 's Winters woonde de familie in Den Haag, 's zomers verbleef men op het buiten De Ruit bij Delft.

Na de Bataafse revolutie in 1795 werd Lambert van Eck gekozen in de Nationale Vergadering en benoemd tot secretaris van het Comité voor de Marine. Hoewel hij geen radicale revolutionair was, werd hij bij de conservatieve staatsgreep van januari 1798 gearresteerd en in Den Haag gevangen gezet. Eerst verbleef hij in de Gevangenpoort, later in Huis ten Bosch. Toen de Bataafse Republiek in rustiger vaarwater terecht was gekomen, kon Van Eck zijn loopbaan bij de rechterlijke macht voortzetten en werd hij benoemd tot raadsheer in het nieuw opgerichte gerechtshof van Holland en Zeeland. Otto was zijn oudste zoon. Na hem volgden Doortje (1782), Cootje (1786), Dientje (1791), Jan (1793) en Pauline (1797). Drie kinderen, geboren in 1783, 1787 en 1789, stierven binnen een jaar, en een dochter, geboren in 1779, overleed jong aan de kinderpokken.

Otto's dagboek bestaat uit zo'n vijftienhonderdzestig velletjes papier. Ze zijn beschreven met forse, aanvankelijk kinderlijke letters, want netjes schrijven was niet Otto's sterkste kant. Otto heeft eerst dagelijks en later met tussenpozen zijn belevenissen opgetekend. De vroegste aantekeningen zijn verloren gegaan, zoals Otto zelf meedeelt op de eerste pagina, 'door achteloosheid'. Hij was in februari 1791 begonnen met zijn dagboek,

Lambert van Eck en Charlotte Amelie Vockestaert met hun kinderen: v.l.n.r. Jacoba Barbara Maria (1786-1875), Franc Adriaan (1789-1790), Theodora Henriëtte (1782-1831) en Otto Cornelis (1780-1798), door R. Jelgerhuis (1789).

maar de overgeleverde tekst begint pas op 3 mei van dat jaar. De laatste aantekening dateert van 20 november 1797. Tussen zijn elfde en achttiende jaar schreef Otto over de omgang met zijn vader, moeder en zusjes, zijn school en privé-lessen, zijn vriendjes en hun spelletjes, zijn lectuur, zijn gezondheid en veel over het dagboekschrijven zelf. In de loop der jaren veranderde het dagboek van stijl en inhoud. De lezer ziet Otto als het ware opgroeien. Dit uit zich vanaf zijn veertiende onder meer in incidenteel gebruik van Frans en Latijn, zoals in de aantekening van 15 oktober 1795: 'Vandaag is er niet veel bijzonders voorgevallen *ergo* kan ik ook geen groot dagboek *in papiro* zetten.'

Otto noteerde aanvankelijk zijn belevenissen ijverig. Dikwijls benadrukt hij dat hij ondanks andere bezigheden, zoals huiswerk of bezoek, toch zijn dagboek heeft bijgehouden. Een voorbeeld: 'Vanmorgen aan mijne zaken willende beginnen sneed ik mij door mijn eigen onvoorzichtigheid met een pennemes in den vinger, waardoor ik de gehele morgen

niets heb kunnen schrijven en het is nog op zijn best dat ik dit journaal kan schrijven' (31 augustus 1793).

Otto's ijver had een aanwijsbare oorzaak, want zijn ouders hielden nauwlettend toezicht op het dagboekschrijven. In augustus 1793 schreef hij dat zijn moeder hem bij wijze van uitzondering toestond een dag over te slaan. Zijn ouders zagen er een middel in tot disciplinering. Op 11 oktober 1793 schreef Otto dat hij in een boek had gelezen over iemand die van jongs af aan een dagboek bijhield. Naar aanleiding daarvan ontspon zich een gesprek tussen Otto en zijn vader: '[Ik] vroeg papa of ik niet hetzelfde deed, waarop hij antwoordde ja, maar dat mijn journaal teveel bepaald was bij 'tgeen er gedurende de dag gepasseerd was, bijvoorbeeld hoe ik er in zette dat ik na[ar] Delft was geweest en zo laat weder thuis gekomen was enz. Dit scheen hem van zoveel belang niet, temeer daar het tegenwoordig daaglijks hetzelfde is, als wel 'tgeen ik aanmerkenswaardig gelezen had met enige nuttige aanmerkingen daarover enz. Hierop konde ik niets zeggen als dat ik het in het vervolg hoop na te komen.' Ook moeder Charlotte vond dat hij moest schrijven over zijn 'zedelijk gedrag en de driften waardoor ik mij laat beheersen en de misslagen' (16 mei 1795). De ouders verwachtten een meer reflexief en introspectief dagboek, maar daar bleek hun zoon weinig aanleg voor te hebben.

Zijn ouders gaven Otto soms opdracht bepaalde zaken op te tekenen: 'Onder het leren heb ik mama op een zeer onordentelijke manier geantwoord, 'twelke zij absoluut wilde [dat] ik in mijn journaal zoude zetten' (9 augustus 1793). Otto's dagboek had nauwelijks een privé-karakter. Het werd vermoedelijk bijna dagelijks gelezen door zijn ouders, in elk geval door zijn moeder. Zij wordt soms rechtstreeks in de tekst aangesproken als 'waarde lezeresse'. Otto moest zijn dagboek ook weleens aan bezoekers laten zien (16 augustus 1791). Wat later verzette hij zich echter tegen dergelijke verzoeken. Het incident vertelt hijzelf als volgt: 'Papa vergde mij vanmiddag om het aan de mensen die hier waren te laten zien, maar uit verkeerde schaamte durfde ik dit niet doen, 'twelk papa niet goed vond, zeggende dat ik de mensen hierdoor een veel slechter denkbeeld van mijzelven heb doen opvatten als de openhartige bekentenis van enige misslagen (die in mijn journaal mochten gevonden worden) ooit zouden gedaan hebben. Papa heeft mij gezegd dit alles in mijn journaal te plaatsen en hetzelve dikwijls te herlezen, opdat hetzelve meer indruk op mij maken zoude en het mij dus eerder zou aansporen om mij te beteren' (13 juli 1793). Een maand later toonde hij het weer braaf aan een bezoekend predikant, die het 'zeer goed' vond (13 augustus 1793).

Het dagboekschrijven was voor Otto een verplichting, waar hij al vrij snel onder uit probeerde te komen. In augustus 1792 kreeg hij toestemming van zijn vader om zolang zijn oom en tante logeerden, geen dagboek bij te houden, 'omdat het er toch niet van komt'. Zo zijn er meer perioden, waarin hij niets noteerde, soms met een geldige reden, zoals ziekte, soms louter uit 'verzuim'. Een paar keer vermeldde hij dat er geen stof was om over te schrijven, zoals op 19 mei 1794: 'Daar er vandaag niets bijzonders voor is gevallen, weet ik geen journaal te maken.'

In de loop van de jaren wist Otto zich steeds vaker aan het schrijven te onttrekken: 'De reden dat ik zolang geen journaal gemaakt heb, is dat ik het met opzet naliet op hoop dat het dan geheel in 't vergeetboek zoude raken en ik het in 't geheel nalaten zoude kunnen, maar mama heeft het eindelijk weer opgehaald en mij gezegd dat als ik geen dubbelde boete verbeuren wil, ik er weer alle dag aan moest beginnen' (2 september 1794). Een maand later weigerde Otto nog steeds regelmatig te schrijven, ook al kostte hem dat een viervoudige boete. Hij vond dat kennelijk minder erg dan het bijhouden van zijn dagboek. In april 1796 stond zijn moeder hem toe slechts één keer per week journaal te maken, maar dat leidde tot verdere versloffing. In juli werd daarom besloten dat hij dagelijks een kladjournaal zou maken en dit op zaterdag in het net zou schrijven.

De ware geest was echter verdwenen, wat ook blijkt uit de ingeslopen ironie: 'Hoewel dit journaal niet veel is, hoop ik dat de geëerde lezeresse het evenwel zal aannemen in verwachting dat het eerstvolgende beter zal zijn.' Dat bleef een ijdele hoop, want de eerstvolgende notitie zou niet zijn opgeschreven 'zo mij dit cahier niet toevallig was in handen gevallen'. Op 31 oktober 1797 lezen we: 'In geen half jaar journaal gehouden. Het is mij onmooglijk alles hier te zetten wat er in al die tijd gebeurd is.' Drie weken later schrijft Otto zijn laatste aantekening. Hij is dan achttien jaar oud, en zijn dagboek is inmiddels geen kinderdagboek meer.

Met de ontstaanswijze van Otto van Ecks dagboek moet bij de interpretatie rekening worden gehouden. Veel van wat hij schreef was bedoeld om aan de wensen van zijn ouders tegemoet te komen. Vaak zijn het schuldbekentenissen en geeft Otto toe dat hij onaardig is geweest tegen zijn zusjes. 'Ik heb weer met mijn zusje Cootje gekrakeeld. Mama zegt dat ik mij te veel met haar bemoei en dat ik haar met een goed voorbeeld van zachtzinnigheid moet voorgaan. Ik ben voornemens dit eens acht dagen te proberen' (12 mei 1791). Ook visite kon tot opwinding leiden, en dus tot wangedrag: 'Helaas, mama zegt dat als er iemand vreemd is, ik dan nooit

zo goed handel als anders; wildheid, ongezeglijkheid en wat niet al heb ik mij vandaag te verwijten' (13 juli 1793). In later jaren gebruikte Otto zijn dagboek echter steeds vaker om zijn eigen visie weer te geven. Hij ontkent bijvoorbeeld met zijn zusjes ruzie te hebben gemaakt, maar hoogstens wat te hebben gekibbeld 'uit gekheid' (18 mei 1795).

Bij andere gelegenheden gebruikte Otto zijn dagboek om verlangens kenbaar te maken: 'Ik heb papa verzocht mij een bromtol in de Engelse winkel te kopen, alwaar allerlei soorten van fraaiigheden zijn' (13 juli 1791). Later maakte hij zijn ouders duidelijk dat hij vond dat ze te veel van huis waren en schreef hij dat hij een 'nare en onplezierige zomer' had (17 september 1796). Ook schrijft hij over zijn wens later boer te worden, wel wetende dat zijn ouders over die beroepskeuze niet enthousiast waren (29 september 1791). Niet alle wensen waren vervulbaar. Bij de geboorte van een zusje op 8 juli 1791 schreef hij: 'ik had liever een broertje gehad'.

Het feit dat het dagboek onder meer functioneerde als communicatiemiddel tussen ouders en kind maakt het niet tot een minder waardevolle bron. Otto's dagboek geeft goed inzicht in het dagelijkse kinderbestaan, ook in een aspect waarvoor ouders nauwelijks oog hadden: kinderspel. Voor hen was dat kennelijk niet belangrijk, maar kinderen dachten er anders over. Vooral in de eerste jaren vermeldt Otto vrijwel iedere dag dat hij gespeeld heeft. Regelmatig kwamen er 'speelmakkertjes' bij hem. Spelletjes die hij met name noemt, zijn paletten (badminton), tollen en schommelen. Verder had hij een 'loterij spelletje' en van een oom kreeg hij een 'handdrukkerijtje' (19 juni 1794). Het bleek niet zo eenvoudig te werken: '[Ik] ging mij vermaken met de eerste proef te nemen van mijn klein drukkerijtje, 'twelk zeer goed ging, alleenlijk smeerde ik er altoos teveel of te weinig inkt aan, waardoor het of kladde of niet af ging' (20 juni 1794). Een ander vermaak was papierknippen. Veel details over Otto's spelen lezen we niet; kennelijk werden die niet zo gewaardeerd door zijn ouders. Al te veel spelen werd tegengegaan en Otto moest vaststellen: 'Helaas wat ben ik speelziek, afkerig van gezet werk' (6 september 1791).

Otto's grote liefde waren dieren. Elke ochtend begon hij met de verzorging van zijn vogels, waarvan hij sommige africhtte. Toen hij elf was, kreeg hij een geit, waarmee hij zoveel plezier had dat hij vergat zijn huiswerk te maken. De volgende dag stond hij er zo vroeg voor op dat hij het hele huis wakker maakte (9 juni 1791). De passage is geschreven vol doorhalingen, wat aangeeft hoe opgewonden Otto was over zijn aanwinst. Twee jaar later kreeg Otto een hitje om voor de wagen te spannen. Ook had de familie een hond als huisdier.

De omgeving van De Ruit bood volop speelmogelijkheden. Otto ging vaak uit vissen, en als hij wat gevangen had, hielp hijzelf met het schoonmaken van de vis. Ook ging hij weleens vogels vangen op de vinkenbaan. Hij hield ze in kooitjes, net als de wezel, die hij in een strik had gevangen. In het voorjaar ging hij kievitseieren zoeken, zonder ze ooit te vinden overigens. Verder had hij een eigen tuintje. Ook deed hij aan slootje springen en boompje klimmen; bij dit laatste verloor hij eens zijn horloge, een erfstuk, dat hij enkele dagen later in een boom hangend terugvond. Otto liep er bij al dit ravotten altijd keurig bij, want kinderen werden net zo gekleed als hun ouders.[2] In de strenge winter van 1794 ging Otto sleeën, uit rijden met de arreslee en ijszeilen.

Niet alles vonden zijn ouders goed: schaatsen mocht hij beslist niet 'uit vrees dat ik mijne benen breken zal'. Van zijn moeder mocht hij ook niet over het hek rond De Ruit klimmen. Otto vond dat onzin, maar schrijft: 'Nu ik zie dat mama er benauwd voor is, heb ik haar beloofd dat ik het nooit weer zoude doen en zij dus hieromtrent gerust kon zijn' (13 juni 1794). Wanneer Otto op het landgoed speelde, werd hij door het luiden van een klok voor het eten geroepen. Heel wat keren moest hij in zijn dagboek vermelden dat hij niet goed had geluisterd en te laat was gekomen.

In het najaar ging het hele gezin appels plukken in de tuin. Ook waren er mispels en er werden zelfs perziken gekweekt. Die laatste mocht Otto alleen onder streng toezicht plukken: 'op mijn eigen houtje mag ik er geen afplukken, omdat de snoeperij van de twaalf perziken in 1787 nog altijd tot mijn laste blijft' (28 augustus 1791). Hier lijkt Otto sprekend Jantje uit de kinderversjes van Hieronymus van Alphen, al zijn de pruimen hier perziken.

Knutselen behoorde tot de favoriete hobby's van Otto: '[Ik] heb de beitel en hamer in de hand genomen en van hout wat geknutseld' (18 september 1792). Hij timmerde hokken voor zijn konijnen, hielp tuinman Gijs een varkenshok te maken en bouwde een molentje. Ook verfde hij zijn wagentje (17 april 1795).

Otto werd regelmatig mee uit genomen naar de paardenmarkt, naar de kermis of naar de menagerie Blaawjan, een soort dierentuin met een struisvogel, een tijger en een buffel (september 1793). Een andere keer nam zijn vader hem mee naar een 'koorddansersspel' (13 mei 1797). Later kregen zijn uitjes een meer serieus karakter en ging men naar het toneel of een muziekuitvoering. In Amsterdam bezocht hij een concert in Felix Meritis. In Delft ging hij wekelijks met zijn vader naar de bijeenkomsten

van het Physisch Gezelschap, waar hij onder meer een lezing over de dampkring aanhoorde. Na de Bataafse revolutie van 1795 werd hij door zijn ouders meegenomen naar politieke festiviteiten, zoals het planten van een vrijheidsboom (7 februari 1795).

Het onderwijs van Otto laat zich bijna van dag tot dag volgen. Aanvankelijk zat hij in Delft op school. In 1792 was hij meer dan een halfjaar te ziek om naar school te gaan. Daarna werd het onderwijs voortgezet door huisleraren en met lessen bij individuele leraren in Delft, vaak met meerdere leerlingen tegelijk. Op zijn elfde had Otto al een goede beheersing van het Frans, vanaf september 1791 kwam er een Duitse leraar, later kwamen er Engelse en Latijnse lessen bij. Het was, kortom, de gebruikelijke opleiding voor een kind van zijn stand, ongetwijfeld bedoeld als voorbereiding op een universitaire studie. Zijn vader en moeder overhoorden hem regelmatig en gaven hem boeken te lezen. Ooms die op bezoek kwamen, namen soms de moeite om hem te 'examineren'.

Hiernaast kreeg Otto thuis piano-, dans- en tekenlessen, vaardigheden die een jongen van zijn stand eveneens diende te beheersen. Niet dat Otto deze lessen erg waardeerde, want toen zijn moeder hem eens erg lang psalmen liet oefenen, riep hij dat hij wenste dat 'er geene clavieren in de wereld waren' (2 maart 1794). Bij het dansen deed hij zo weinig zijn best dat zijn moeder hem dreigde dat hij de lessen zelf moest betalen (22 januari 1793).

In de tijd dat Otto ter wereld kwam, was de opvoeding een maatschappelijke kwestie van de eerste orde geworden. Het was een tijdperk van revoluties, en zoals velen vonden dat landen anders bestuurd moesten worden, zo moesten ook de kinderen anders worden opgevoed, twee standpunten die door Lambert van Eck beide werden aangehangen. Boeken over en voor kinderen rolden in een niet-aflatende stroom van de drukpers. Grote invloed in Nederland hadden de Duitse filantropijnen, een pedagogische stroming waarvan Christian Gotthilf Salzmann en Johann Bernhard Basedow de belangrijkste vertegenwoordigers waren. Zij werkten de ideeën van Locke en Rousseau uit in de praktijk en stichtten scholen waar kinderen werden gevormd met op hun leeftijd toegesneden leerstof, aanschouwelijk onderwijs, methoden van spelend leren, lichamelijke oefening, verantwoorde voeding en een doordacht stelsel van straffen en beloningen.[3] In Nederland werden deze ideeën onder meer uitgewerkt door W.E. de Perponcher. Hij paste ze toe bij het onderwijs aan zijn eigen kinderen en beschreef zijn methode ten behoeve van andere ouders in zijn vijftienhonderd bladzijden tellende *Onderwijs voor kinderen*. Het

boek verscheen twee jaar na de geboorte van Otto en zijn ouders hebben hem aanvankelijk volgens de daarin gegeven richtlijnen opgevoed.[4]

Uit Otto's dagboek blijkt dat zijn ouders zich breed hadden georiënteerd in recente pedagogische literatuur. Zij geloofden in de fundamenteel goede aard van het kind en deden af en toe een beroep op 'het mannetje van binnen', waarmee Otto's betere ik werd aangeduid. De waarden die hem werden bijgebracht zijn terug te vinden in de verlichte opvoedkundige werken uit deze tijd: edelmoedigheid, liefdadigheid, medelijden, vergevingsgezindheid, ijver en zelfbeheersing. In de praktijk hield dit in dat Otto bijvoorbeeld werd voorgehouden dat hij zijn speelgoed moest delen met zijn zusjes en elke dag trouw zijn huiswerk moest maken.

Otto's gedrag werd zorgvuldig bijgestuurd, maar nooit deden zijn vader en moeder dat uitsluitend op grond van hun autoriteit. Otto moest de redelijkheid van hun wensen inzien, en ze gaven altijd argumenten voor hun eisen. Hij moest zijn ouders vrijwillig gehoorzamen, zo luidde hun wat paradoxale devies. Een meermaals gebruikt argument was dat Otto als oudste de verstandigste moest zijn.

Gezamenlijke activiteiten van ouder en kind werden als nuttig beschouwd. Zo ging Otto bomen snoeien met zijn vader (zomer 1793) en moest hij zijn vader helpen met timmeren (15 maart 1794), waarbij het opmerkelijk is dat een aanzienlijk man als Van Eck zelf kluste. Voorts schakelde zijn vader hem in bij zijn administratie en liet hem bijvoorbeeld brieven schrijven (22 september 1793) of uit zijn zakboekje een lijst van ontvangsten en uitgaven maken (22 januari 1796).

Regelmatig riepen zijn vader en moeder hem bij zich voor een ernstig gesprek. 'Onder het theedrinken breedvoerige conversatie met papa gehad over de gevolgen van te grote familiariteit met de booien en de gevaren om ongevoelig hunne gebreken van lompheid in manieren en uitdrukkingen hunne driften en ondeugden van hun over te nemen' (2 september 1794). Door pedagogen werd een al te intieme omgang tussen de kinderen en het huispersoneel inderdaad afgekeurd. Vooral het opvoedende gesprek tijdens een wandeling werd sterk aangeraden. Otto's vader bracht dat advies in de praktijk, want op 8 juli 1791 vermeldt Otto dat hij al wandelende met zijn vader sprak over de boeken die hij las en de na te volgen deugden van de hoofdpersonen.

Sommige gesprekken hadden de bedoeling Otto's gedrag te corrigeren, zoals het volgende, toen hij elf jaar was: 'Papa heeft mij ook zijn ongenoegen betoond over mijn onverbeterlijkheid in het tegenspreken en mijn zure gezichten bij alles wat mij gezegd wordt; ook waren er vele klachten

tot mijn laste dat ik mijn zaken meestal met een speelziek hoofd afroffel en alle moeite schuwe in alles wat ik te doen hebbe; zodoende vreesde papa dat ik een onverdraaglijke, eigenzinnige, driftige weet-niet en daarbij nog een straatjongen in manieren worden zoude' (26 juni 1791). Twee jaar later had Otto zich bij een visite misdragen: 'Vooreerst heb ik bij de mensen, zegt papa, weder wild en woest en onordentelijk geweest en ten tweede ('tgeen het ergste is en mij ook 't meeste spijt) heb ik papa omtrent het wegnemen van een koekje schandelijk misleid, waarover papa zeer boos was en zeide hij dit nooit van mij gedacht had, vrezende dat ik met de tijd van kwaad tot erger zoude vervallen, zo ik niet onder zijn oog en thuis bleef' (20 juli 1793). Zowel naar inhoud als vorm werden hier de verlichte pedagogische idealen in de praktijk gebracht. Het doel, de opbouw van een goed karakter en het intomen van het driftleven, moest bereikt worden door het kind met redelijke argumenten te overtuigen en tot inkeer te brengen.

Goed gedrag werd beloond, slecht gedrag werd bestraft. Voor dat laatste hadden Otto's ouders een weldoordacht systeem ontwikkeld, dat in de loop van de tijd werd aangepast. Vroeg naar bed sturen gebeurde eerst om acht uur (8 mei 1791), maar twee jaar later was de verplichte bedtijd halftien, wat extra vernederend was omdat dit het moment was waarop zijn kleine zusjes naar bed gingen (20 juli 1793).

Een andere straf was het uitstellen van vermaak. Otto moest bijvoorbeeld eens het kopen van konijnen acht dagen uitstellen omdat zijn vader niet tevreden over hem was geweest (22 augustus 1791). Een andere keer schreef hij: 'Papa was met reden boos en zal mij nu nooit meer een plezier doen voordat ik het volstrekt verdiend hebbe, en morgen mag ik ook niet spelen voordat ik alles met applicatie afgedaan heb' (6 september 1791). Verder werd er weleens gedreigd Otto naar een kostschool te sturen. Na een bestraffing op 26 juni 1791 noteert hij: 'O, wat beantwoord ik slecht aan de onophoudelijke zorgen die mijn ouders voor mij nemen.'

Vanaf augustus 1793 vermeldde Otto boetes die hij kreeg opgelegd bij slecht gedrag en die hij kennelijk moest betalen van zijn zakgeld, waarvan we de hoogte niet kennen. Typerend is een aantekening van 20 juli 1793 waarin hij vermeldt dat hij wegens 'allerlei kattekwaad en plagerijen' vijfenhalve stuiver boete kreeg. Zijn moeder gaf Otto haar opinie over zijn gedrag, welke 'getuigenis van conduïten' regelmatig in het dagboek werd vermeld (30 april 1796). Op 22 oktober 1795 lezen we daarentegen: 'Ik durf niet te vragen of mama vandaag content van mij was, want ik ben zeer knorrig tegen haar geweest.' Ook hield zij een lijstje bij van de gebreken

van haar zoon, zoals vermeld in een aantekening van 27 februari 1796: 'Deze dag weet ik niet veel om in mijn journaal te plaatsen, evenwel heb ik nog iets, hoewel het tot mijn schande strekt, namelijk een lijstje waarop mama alle de fouten die ik vandaag begaan heb geschreven en mij gezegd heeft dezelve hier over te schrijven namelijk: ongehoorzaam, tegenspreken, driften, wraakzuchtig, en onbescheiden. Schone deugden waarlijk en welke van mij in 't toekomende, wanneer ik ouder geworden zal zijn, een beminnelijk personage zullen maken.' Het bijhouden van dergelijke lijsten werd ouders in opvoedkundige literatuur aangeraden.

Niet altijd werd de opinie over Otto's gedrag uitgesproken, ze kon ook zonder woorden tot uitdrukking komen. Zo noteert Otto op 7 mei 1796 dat zijn moeder meer tevreden over hem is, 'hoewel zij mij dit niet gezegd heeft kan ik het evenwel aan haar merken en moet bekennen dat het veel plezieriger is als zij vriendelijk tegen mij is als anders'. Goed gedrag kon concreet worden beloond, bijvoorbeeld met een paar konijnen: 'Gijs den tuinman heeft mij twee konijnen medegebracht, omdat ik ze verdiend had' (23 september 1791).

Otto behoort tot de eerste generatie kinderen die werd opgevoed door ouders die daarvoor systematisch boeken raadpleegden. Bovendien maakten de boeken die hij van zijn ouders te lezen kreeg, deel uit van hetzelfde opvoedkundige programma. Het kinderboek was als genre een produkt van de late achttiende eeuw, of, zoals Betje Wolff zei: 'Dit is de eeuw waarin men namentlijk voor kinderen schrijft.'[5] Het gedrukte woord had een belangrijke rol in de opvoeding gekregen, en dat was een nieuwe ontwikkeling in de geschiedenis van het kind. Enerzijds verscheen er een omvangrijke pedagogische literatuur voor de ouders, anderzijds ontstond er tevens een moralistisch getinte literatuur voor de jeugd, die eveneens een opvoedende functie had.

Otto heeft altijd nauwkeurig bijgehouden wat hij las. Het dagboek geeft daardoor inzicht in de ontwikkeling van zijn leesgedrag. De periode rond 1800 is cruciaal geweest in de geschiedenis van het lezen. Het intensief lezen maakte plaats voor extensief lezen, dat wil zeggen het langzaam en herhaald lezen van dezelfde tekst maakte plaats voor het grasduinen in allerlei drukwerk. Hardop lezen, voor zichzelf of voor een gehoor, maakte plaats voor stil lezen.[6] Het lezen werd van een sociaal gebeuren meer en meer een privé-zaak. Deze veranderingen hadden verregaande consequenties. Onder meer meent men dat de identificatie van de lezer met personen uit zijn lectuur sterker werd.[7]

Rond zijn tiende volgde Otto een vaste leesroutine. Bijna dagelijks las hij een stukje in de Franse vertaling van het *Elementarwerk* van Duitse filantropijn Basedow.[8] Dit kan beschouwd worden als een vervolg op het boek van De Perponcher, dat bedoeld was voor kinderen van drie tot zeven jaar. Otto werkte dit boek echter niet systematisch door, maar koos telkens hier en daar een stukje van ongeveer vijf pagina's. De lectuur van Basedow was gereserveerd voor de avond. Soms werd het afgewisseld met passages uit een historisch werk, een kinderboek of een verhalenbundel. 's Ochtends voor het ontbijt las hij altijd een paar bladzijden uit een religieus werk. Vaak was dat een speciaal voor kinderen geschreven boek, zoals G.F. Seilers *Godsdienst der kinderen in LIV samenspraken tusschen een vader en zijn kind.*[9]

Na zijn twaalfde werd de lectuur gevarieerder, maar hield Otto niet meer precies bij wat hij las. Werken die hij herhaaldelijk noemt zijn onder meer de populaire *Katechismus der natuur* van J.F. Martinet en Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie.*[10] Franse werken, zoals die van Rollin, Pluche en Buffon, las hij deels in vertaling, deels in de originele Franse edities.[11] De boeken hebben gemeen dat ze pedagogisch verantwoord zijn en van een verlichte signatuur.

Veel van de boeken die Otto las, waren speciaal voor kinderen geschreven. Dat geldt ook voor de boeken die hij ter ontspanning tot zich nam. Op zijn elfde las hij het populaire jeugdboek *De kleine Grandison of de gehoorzaame zoon* door Margareta Geertruy de Cambon-van der Werken.[12] Wat later las hij in hetzelfde genre twee boeken van Madame de Genlis, *Avondtijdkortingen van het kasteel* en het door Betje Wolff vertaalde *Adèle en Theodoor.*[13]

De keuze van Otto's lectuur kwam tot stand onder invloed van zijn ouders. Soms gaven ze hem een concrete leesopdracht. Zijn vader liet hem eens een brief uit *De kleine Grandison* lezen, 'welke mij ten uiterste nuttig was, omdat hij mij leerde dat het geen keuze is zijn ouders gedwongen te gehoorzaamen, maar de kinderen moeten er een groot vermaak in vinden alles te doen wat de ouders hun gebieden' (11 juni 1791). Toen hij driftig was geweest tegen een zusje, noteerde Otto: 'Deze fout van al te driftig te zijn, neme ik voor vanwegens derzelven kwade gevolgen mij af te leren. Om dit zo veel te gemakkelijker te kunnen doen heb ik eens een vertoogje over deszelfs schadelijkheid gelezen' (21 oktober 1792). Eveneens veelzeggend is een notitie van 16 november 1792: 'Papa heeft mij gisteravond gezegd dat hij over 'tgeen ik nu oom en tante hier zijn 's avonds deed, dat hij ook niet zag dat ik zoals voren een boek las tot ver-

maak of uitspanning; Om nu te maken dat papa hieromtrend over mij tevreden kan zijn heb ik deze avond het *Manuel d'instruction* en de *Natuurlijke historie* van Martinet eens weder bij de hand genomen.' Niet alleen wat hij las werd door zijn ouders bepaald, ook de conclusies die hij aan het gelezene diende te verbinden werden van hogerhand voorgeschreven.

Voor zijn plezier lezen deed Otto niet veel; slechts een enkele keer blijkt er enig enthousiasme en eigen initiatief, zoals op 12 januari 1795, toen hij van een vriendje een boekje kreeg, of bij de vermelding van een 'aardig boekje' waarin hij zo lang las dat hij vergat zijn huiswerk te maken (28 augustus 1793). De titels vermeldde Otto niet en het is mogelijk dat hij zijn amusementslectuur bewust buiten zijn dagboek – en de invloed van zijn ouders – hield. Waarschijnlijk had hij in werkelijkheid een voorkeur voor luchtiger kost dan wat zijn ouders hem voorschotelden. Toen hij wat ouder was, waardeerde hij Chr.F. Gellerts blijspelen, die hij in de boekenkast van zijn vader had gevonden. Toen zijn ouders hem deze lectuur verboden, gaf hij in zijn dagboek enkele tegenargumenten: 'Dit vind ik een zeer goed boekje, daar het aan de ene kant zeer geschikt is om de fouten van het menselijk hart te verbeteren en ten anderen evenwel in een vermakelijke, komieke stijl geschreven is, geschikt om in snipperuurtjes te lezen' (31 januari 1796). Dit overtuigde hen niet en we komen Gellert niet meer tegen in zijn dagboek.

Meestal las Otto in het bijzijn van zijn ouders. Toen hij groter werd, moest hij hun regelmatig voorlezen, zoals op 15 april 1794: 'op het dessert wat voor papa gelezen in de nieuwspapieren hoe er tegenwoordig de zaken in Frankrijk bijstaan'. Dit voorlezen had een praktische functie toen zijn vader enige tijd aan een oogkwaal leed. Voorlezen in het Frans zal ook als oefening bedoeld zijn geweest. Maar afgezien hiervan lijkt lezen nog steeds evenzeer een sociaal als een privé-gebeuren. Eénmaal vermeldt Otto dat hij voor zichzelf een boek hardop las (10 februari 1796). Dit was een inmiddels ouderwetse gewoonte en werd misschien alleen genoteerd omdat het bij uitzondering geschiedde.

Otto's lectuur was voor zijn ouders dikwijls aanleiding voor opvoedende en leerzame gesprekken. Toen hij las over lijkverbranding bij de Romeinen, legde zijn vader uit hoe hygiënisch verantwoord die methode was (16 mei 1794). Zo bracht Lambert van Eck zijn moderne denkbeelden over op zijn zoon. Eén boek nam een aparte plaats in, dat van zijn oom Pieter Paulus, "twelk handelt over de gelijkheid der mensen' (7 september 1793).[14] Pieter Paulus zou twee jaar later als president van de Nationale Vergadering een hoofdrol spelen in de Bataafse Republiek. De bestude-

ring van deze verhandeling bleef lang op het programma staan: 'Ook moet ik de verhandeling van oom Paulus nu ook nog eens met papa lezen, waardoor ik [...] in politieke zaken gezonde begrippen aanleer' (4 augustus 1794).

Een van de principes die door Pieter Paulus werden verdedigd, was de vrijheid van drukpers. Het was dan ook deze oom die Otto zijn speelgoeddrukkerijtje cadeau had gedaan. Maar vrijheid van lezen was iets heel anders, zeker voor kinderen: vrij rondkijken in de goedgevulde boekenkast van zijn ouders was verboden.

Tussen zijn elfde en zestiende jaar zien we Otto opgroeien, zijn lectuur werd moeilijker, en spelletjes verruilde hij voor meer serieuze vermaken. Tot de meest treffende passages behoren echter die waarin Otto constateert nog lang niet volwassen te zijn, bijvoorbeeld wanneer hij in huilen uitbarst omdat een tochtje niet doorgaat (4 juni 1791). Een paar maanden later durfde Otto zijn kleren niet naar de kleermaker in Delft te brengen, 'omdat ik bang was dat ik verdwalen zoude' (27 september 1791). Naarmate hij ouder wordt, zijn het andere dingen die hem doen beseffen nog niet volwassen te zijn, bijvoorbeeld wanneer hij, zestien jaar oud, iemand moet condoleren: 'ik heb het toen gelaten uit een *fausse honte* [=valse schaamte], omdat ik niet wist hoe mijn condoleantie-compliment te maken – zo'n lomperd ben ik' (20 januari 1796).

Typerend is zijn observatie dat het lijkt of, naarmate hij opgroeit, de tijd steeds sneller verstrijkt. Het ís een universele ervaring dat de dagen voor kinderen veel langer duren dan voor volwassenen. Otto schrijft: 'Mama heeft mij dit wel eens gezegd en ik ondervind het nu ook langs hoe meer, dat hoe ouder ik word des te gauwer gaat de tijd in mijn oog' (30 juni 1794). Het opgroeien van Otto blijkt nu en dan uit de nieuwe taken die hem werden toevertrouwd. Toen hij elf jaar was, mocht hij met de sjees rijden en vol trots schrijft hij: 'Ik [moest] koetsier wezen, wiens werk ik zonder hulp verricht heb' (31 augustus 1791). Er is weinig kinderlijks, eerder iets vroeg-wijs in zijn reactie wanneer twee jaar later een vriendin van zijn moeder overlijdt: 'mama barstte uit in tranen, ik zocht haar wat te troosten, haar zeggende dat de overledene misschien nu veel gelukkiger was als wij die haar verlies betreuren' (12 juli 1793). Met een zekere regelmaat maakt Otto opmerkingen over de kortstondigheid van het leven en de noodzaak op de dood voorbereid te zijn, bijvoorbeeld naar aanleiding van het overlijden van een dochtertje van de tuinman (18 oktober 1792).

Door het hele dagboek heen is gezondheid een terugkerend thema.

Otto was slechthorend en leed meer dan een jaar aan een ernstige vorm van dauwworm. Twee jaar nadat hij gestopt was met zijn dagboek, kreeg Otto een 'inflammatoire verkoudheid', die snel verergerde. Zijn vader, die toen in Huis ten Bosch gevangenzat, kreeg op 21 maart 1798 toestemming zijn zieke zoon te bezoeken. In zijn familieboekje heeft Lambert van Eck de laatste dagen van Otto beschreven. Het weerzien greep de vader sterk aan: 'zijn gezicht trof mij dermate dat mijn hart in plaats van vreugde over het wederzien van mijn huisgezin na een zo harde absentie met bittere droefheid over zijn vervallen toestand vervuld werd'.

Otto had begrepen dat de dokters hem hadden opgegeven. 'Hij verstond, of liever, bemerkte dit vonnis met zeer veel gelatenheid, bad God om ondersteuning, indien hij in zijn vroege jeugd zo onbereid als hij was en zonder zijn wereldse leidsman (waarmede hij mij bedoelde) de reis naar de eeuwigheid moest ondernemen, maar vertrouwde van Zijn Almacht toch dat Hij hem nog redden konde, en verklaarde naief dat hem zulks oneindig aangenaam zijn zoude, indien Gods raad het gedoogde.' Op zijn sterfbed werd Otto in de ogen van zijn vader weer een kind. 'Van degenen die bij hem kwamen, nam hij nu en dan een kordaat en hartelijk afscheid; met zijn zuster Cootje had hij nog een kinderlijk verschil uitstaande, waarover hij zich met haar zo hartelijk verzoende dat er alle de omstanders door vertederd waren.'

De vader las zijn zoon in deze laatste dagen voortdurend voor, ook al was diens doofheid een grote hindernis. Otto bleef de krant volgen, maar oorlogsnieuws wilde hij niet meer horen. In zijn kamer was hij omringd door bloemen en zijn vogeltjes en vissen, 'en als de voorjaarszon dat alles bescheen, dan betuigde hij dat het sterven hem meer moeite kostte, dan wanneer het donker en slecht weer was'. De laatste gesprekken hadden een godsdienstig karakter, en vooral de parabel van de verloren zoon hoorde Otto graag. Hij legde een 'naïeve schuldbekentenis' af, zodat hij 'hoe langer hoe beminnelijker in onze ogen werd'. In bed liggen kon hij ten slotte niet meer, want dan hoestte hij teveel. In de ochtend van 30 maart overleed Otto, en op 2 april 1798 werd hij in Scheveningen begraven.

7. De nieuwe adolescent: Alexander van Goltstein

Dagboeken van adolescenten met een introspectief karakter zijn tot ver in de negentiende eeuw uitzonderlijk. Het vroegste voorbeeld in Nederland is het dagboek dat Alexander van Goltstein bijhield vanaf het jaar 1801, toen hij zeventien jaar oud was. Het geeft informatie over verschillende aspecten van de overgang van jeugd naar volwassenheid. De auteur schrijft uitvoerig over zijn beroepskeuze en over zijn godsdienstige ontwikkeling, naar zijn zeggen 'twee punten waarover ik hoogstnoodzakelijk mij nader bepalen moet' (15 oktober 1806). Hij schrijft ook over zijn seksuele gevoelens, een aspect waarover slechts zelden in andere egodocumenten werd gesproken. Verder becommentarieert hij de boeken waaruit hij lering probeert te trekken bij het zoeken naar een eigen identiteit. Veel kenmerken die tegenwoordig als typerend voor de levensfase van de adolescentie worden beschouwd, zijn in deze tekst terug te vinden, zoals het streven naar geestelijke autonomie, conflicten met ouders, het streven naar intimiteit buiten de eigen familie en de beroepskeuze van de auteur.

Alexander van Goltstein werd in 1784 geboren als zoon van Evert Jan Benjamin van Goltstein en Frederica Everdina Anna van der Capellen.[1] Zijn ouders behoorden tot de Gelderse adel. Alexander was de tweede zoon; zijn oudere broer Philip overleed in 1800. Tussen 1785 en 1802 werden nog zes zoons geboren, van wie drie jong overleden. Twee maakten carrière: Hendrik (1790) en Jan Carel (1794) werden allebei lid van de Staten-Generaal en de laatste was enkele jaren minister van Buitenlandse Zaken. De loopbaan van Philip Benjamin (1802) verliep minder voorspoedig. Hij werd advocaat in Utrecht, maar moest in 1843 onder curatele worden gesteld omdat hij zijn vermogen vergokt had.[2]

De Van Goltsteins waren welgestelde grootgrondbezitters en bezaten onder meer het landgoed Vanenburg bij Putten en het buitenhuis Groot Appel bij Nijkerk. Blijkens een boedelbeschrijving uit 1829 bedroeg het totale vermogen bijna een half miljoen gulden. Alexanders vader bekleedde verschillende publieke functies. Hij was onder meer burgemeester van

Wageningen, bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie en lid van de Raad van State. Bovendien was hij commandeur van de zeer exclusieve adellijke Duitse Orde. De familie had veel personeel in dienst, waaronder werk- en keukenmeiden, een koetsier en een tuinman. Uit zijn kasboeken blijkt dat Van Goltstein gemiddeld tachtig gulden per jaar aan boeken besteedde, naar de normen van de tijd een fors bedrag, dat getuigt van een grote culturele belangstelling. Het moet een man van de wereld zijn geweest, die veel reisde en regelmatig de schouwburg bezocht. Alexanders moeder was zeer godsdienstig, zoals blijkt uit haar in het familiearchief bewaarde godsdienstige overpeinzingen met een piëtistisch en nogal somber karakter.

Alexander kreeg, evenals zijn broers, een opvoeding zoals dat in zijn stand gebruikelijk was. Er werd een kindermeid voor hem ingehuurd, maar onder het personeel was veel verloop, wat de stabiliteit van zijn opvoeding niet ten goede kan zijn gekomen. Op zevenjarige leeftijd ging Alexander naar de stedelijke Franse school in Arnhem, waar het gezin toen woonde. Deze school werd geleid door de Engelsman John Brown en was populair onder de Gelderse elite. Gedurende enkele perioden was Alexander er intern. Daarnaast waren er huisonderwijzers voor in zijn kringen onontbeerlijke geachte vaardigheden als schermen en dansen. Ook Latijn leerde hij op die manier. Kennis van deze taal was noodzakelijk voor de letterenstudie die hij in 1799 te Utrecht begon. In dat jaar verhuisde het gezin Van Goltstein naar deze universiteitsstad, zodat hij thuis kon blijven wonen. Alexander was toen vijftien jaar, wat vrij jong was om een studie te beginnen, maar toen niet uitzonderlijk.[3] Twee hoogleraren hebben een belangrijk aandeel gehad in Alexanders vorming: de jurist Philip Willem van Heusde en de theoloog Jodocus Heringa. Alexander deed mee aan het studentenleven en werd in 1800 lid van een pasopgerichte studentensociëteit. Zowel zijn schooltijd als deze eerste studiejaren bracht Alexander door in gezelschap van zijn oudere broer. Diens overlijden in 1800 was voor hem een grote schok, zoals blijkt uit enkele passages in het dagboek.

In 1806 verliet Alexander de universiteit zonder een afsluitend examen af te leggen. Dat hield geen mislukking in, want aan een dergelijk formele afsluiting werd in Alexanders kringen nog weinig waarde gehecht.[4] Hij bleef vooralsnog bij zijn ouders wonen, waar hij zijn vader bijstond met de boekhouding en het beheer van de landgoederen. In december 1807 werd hij aangesteld als auditeur bij de Staatsraad, een adviescollege op het gebied van de wetgeving. Een auditeur assisteerde bij voorbereidende

werkzaamheden. Alexander vestigde zich in 1808 in Amsterdam. Toen de Staatsraad twee jaar later werd opgeheven, verloor Alexander zijn functie. Waarschijnlijk heeft hij zich daarna tot zijn overlijden in 1813 beziggehouden met het beheer van zijn vaders goederen.

Alexanders dagboek beslaat hondertweeënzestig bladzijden en loopt van 1801 tot 1808. In sommige perioden hield hij het regelmatig bij, in andere met grote tussenpozen. Alexander verdiepte zich herhaaldelijk in zijn motieven om een dagboek bij te houden, of, zoals hij het noemde, 'te denken met de pen'. Hij vermeldt rationele motieven, zoals geheugensteun of stijloefening, maar de diepere impuls was meer gevoelsmatig, zoals blijkt uit de eerste zin, waarin hij spreekt van het 'voornemen om een dagboek van mijn hart te maken'. Alexander herlas zijn dagboek regelmatig, maar dat stemde hem zelden vrolijk: 'Ach! Wanneer zal ik toch enige vordering bemerken? Dit schrijvende sla ik het vorig blad om en vind dezelfde uitroep' (21 juli 1804). Twee jaar later was zijn oordeel positiever: 'Gisterenavond vermaakte ik mij met wat na te lezen in mijn dagboek; dit nalezen in mijn dagboek [...] verschafte mij veel genoegen, en bevestigde mijn voornemen om er mede voort te gaan' (1 januari 1806). Alexander gebruikte het dagboek dus daadwerkelijk om zijn geestelijke ontwikkeling te volgen.

Regelmatig nam hij zich voor zijn dagboek zorgvuldiger bij te houden, bijvoorbeeld op 26 juli 1804: 'Ik wil wederom dagelijks iets in mijn dagboek schijven, al ware het niets anders dan het uur op welk ik ben opgestaan.' Soms is het schrijven een vervelende plicht: 'Met tegenzin kom ik ertoe om iets in mijn dagboek te schrijven' (25 december 1805). Hoewel het dagboek van een voor die tijd ongekende openhartigheid is, noteert hij éénmaal zijn twijfel of hij bepaalde gevoelens wel aan het papier kan toevertrouwen (23 juli 1805). Het dagboek bevat dus geen ongebreidelde stroom van gevoelens, maar heeft een grens, waarbinnen we niet nader tot de auteur komen.

In de loop der jaren kreeg het dagboek een meer reflexief karakter. De behoefte om te schrijven werd zo groot dat Alexander vanaf augustus 1805 de 'gedachten die mij onder het wandelen enz. invallen' apart ging boekstaven. In dezelfde tijd begon hij ook te werken aan een 'eigene levensbeschrijving' (het woord autobiografie had nog geen ingang gevonden in het Nederlands), nog een teken hoeveel behoefte hij had aan zelfreflectie. Een opzet hiervoor is bewaard gebleven. Zijn leeftijd op dat moment, eenentwintig jaar, was bepaald ongebruikelijk voor zo'n onderneming.

Het dagboek werd ondertussen een echt *journal intime*, iets waarvan Alexander zich bewust was. Hij constateerde: 'mijn dagboek is thans de vertrouwde van mijn hart' (29 maart 1807). Het dagboekschrijven had nut gehad, 'want ik ben toch vrij wat verder in de kennis van mijzelven gekomen'. Toch bekropen hem meteen twijfels: 'Zoude mijn dagboek dan niet in plaats van een aangenaame vertrouwde, een op den duur lastige verplichting worden, verdrietig om door te lezen?' Na zijn aanstelling tot auditeur in december 1807 stopt het dagboek gedurende een halfjaar. Had Alexander het te druk gekregen? Er volgt alleen nog een soort postscriptum, wanneer hij op 3 augustus 1808 de pen weer opneemt: 'Eindelijk begin ik weder aan mijn dagboek. Ik heb geen hoge gedachten van deszelfs nut. Maar het is toch dikwijls een aangename bezigheid geweest mijn zorgen aan het papier toe te vertrouwen.' Het zijn Alexanders laatste woorden als dagboekschrijver.

In het dagboek komen Alexanders vader en moeder opmerkelijk weinig voor, en bovendien nauwelijks als opvoeders. De relatie met zijn ouders lijkt niet erg goed te zijn geweest. Wanneer ze genoemd worden, is dat vaak in opmerkingen dat Alexander 'bekeven' werd of dat hij onaardig was geweest tegen hen. De communicatie verliep stroef. Toen Alexander pianoles wilde nemen, durfde hij dat verlangen nauwelijks aan hen mee te delen. Het is duidelijk dat hij zich losmaakte van zijn familie en zich daarbij, als compensatie, meer op boeken dan op mensen richtte. Alexander putte inspiratie uit allerlei moralistische werken, romans en biografieën. Om te beginnen lag reeds aan het initiatief een dagboek te beginnen een voorbeeld ten grondslag, en wel dat van de Zwitserse predikant Johann Kaspar Lavater. Diens *Unveränderte Fragmente aus dem Tagebuche eines Beobachters seiner Selbst* uit 1773 had veel invloed in de Republiek en in 1780 verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *Geheim dagboek*. Ook andere dagboekschrijvers, zoals Hieronymus van Alphen, lieten zich erdoor inspireren. In zijn dagboek noemt Alexander expliciet de lectuur van Georg Gessners biografie van Lavater, die tussen 1802 en 1805 in vertaling was verschenen.[5] Hoewel Alexander zijn dagboek was begonnen vanuit een piëtistisch-religieuze inspiratie, zocht hij zijn voorbeelden al snel elders.

Een belangrijk voorbeeld voor Alexander was Benjamin Franklin, wiens autobiografie in 1798 en 1800 in twee delen in het Nederlands was verschenen.[6] Franklin koppelde morele verbetering aan materieel succes en sociale vooruitgang. Het meeste indruk maakte echter een werk van de Duitse theoloog Franz Volkmar Reinhard, waarvan Alexander de ont-

vangst noteerde op 7 januari 1805: *System der Christlichen Moral.* In dit boek probeerde deze in heel Europa bekende schrijver de christelijke moraalvoorschriften zo te presenteren dat ze in de praktijk konden worden toegepast. En dat is precies wat Alexander deed. In april 1807 analyseerde hij zijn karakter door puntsgewijs de door Reinhard genoemde menselijke gebreken bij zichzelf na te gaan. Hij spaarde zichzelf niet en het werd dan ook een lange lijst. Hij voegde er echter aan toe dat 'de trappen van dezelve zeer verscheiden zijn'. Het ergst waren 'schadelijke dromerijen, fijnere zinnelijkheid, onmatigheid, luiheid, ontucht, ijdelheid'. Vervolgens onderzocht Alexander zijn goede eigenschappen, want die waren er ook, maar we komen ze helaas niet te weten, want 'het komt mij thans niet geschikt voor om dit alles in mijn dagboek over te brengen'.

Alexander las niet alleen geschiften als die van Franklin en Reinhard, die hem normen en waarden aanreikten, hij las ook veel romans en biografieën, die een exemplarische functie vervulden. Hij zag het lezen van dergelijke literatuur overigens zelf als een vlucht uit de werkelijkheid, welke neiging hij in zichzelf sterk afkeurde: 'Kortelijk moet ik nog aanmerken dat ik door de neiging tot verstrooiing nog gedurig aangezet wordt om het een of ander boek te kopen, gelijk de vorige week van Bekker en Deken.' Dit negatieve oordeel over romans was wijdverbreid, zeker in piëtistische kring. Op 28 augustus 1806 schrijft hij dat hij nogal geschrokken was van een artikel in de *Schiedamse Courant*, 'een vertoog over het veel lezen, waarin het schadelijke van die gewoonte goed in het licht werd gesteld'. Maar hoezeer hij zich ertegen probeerde te verzetten, steeds meer vluchtte Alexander in romans. Dat is geen toeval: juist in die literatuur moet hij veel van zijn eigen problemen hebben erkend. De romans van Betje Wolff en Aagje Deken, zoals *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* en *Willem Leevend*, behandelen immers de problemen die de hoofdpersonen hebben als adolescent. En hun *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* schetste blijkens de ondertitel 'de gevolgen der opvoeding'.[7]

Alexander moet zich hebben kunnen identificeren met een persoon als Willem Leevend, theologiestudent in Leiden, die zich door sentimentele liefde en godsdienstige twijfels bijna te gronde richt. Dergelijke thema's waren in korte tijd in de hele Europese literatuur populair geworden, en als we ergens de opkomst van de adolescent zien, is dat wel in de achttiende-eeuwse roman.[8] Het lijkt of fictie hier de werkelijkheid meer beïnvloed heeft dan andersom. De behoefte om het eigen karakter, en vooral de ontwikkeling daarvan, voortdurend te toetsen aan van buiten aangedragen normen is typerend voor de leeftijdsfase waarin Alexander verkeerde. De

meeste hoofdpersonen uit romans hadden Alexanders leeftijd en worstelden met zijn soort problemen. Dit zoeken naar een levensoriëntatie in de literatuur is tegenwoordig nog steeds kenmerkend voor de adolescentieleeftijd en in dit opzicht was Alexander modern.

Alexander was zijn dagboek begonnen vanuit een godsdienstige inspiratie, mogelijk onder invloed van zijn moeder. De familie had veel contacten in piëtistische kring, en zijn tante Margriet van Essen correspondeerde zelfs met Lavater.[9] Al bij de eerste aantekening roept Alexander Gods zegen over zijn initiatief af. En wanneer hij schrijft een 'dagboek van mijn hart' te willen maken, gebruikt hij bewoordingen van Lavater. De overgang van jeugd naar volwassenheid had in de Republiek van oudsher een religieus aspect.[10] Als volwassene moest men een vast vertrouwen op God gevonden hebben.

Alexanders dagboek gaat echter geleidelijk steeds minder lijken op de piëtistische dagboeken, waarvan er uit de achttiende en negentiende eeuw vrij veel zijn overgeleverd, en die vooral gevuld zijn met abstracte beschouwingen over eigen zondigheid en uitverkiezing. De catechesatielessen die Alexander bij Jodocus Heringa volgde, leken eerder een averechts effect te hebben. Op 15 mei 1803 schreef hij: 'Sinds omtrent een jaar ben ik minder nauwgezet op godsdienstoefening.' Op 27 januari 1805 signaleerde hij bij zichzelf 'stilstaan of teruggaan in de oefeningen tot betrachting van godsdienst'. En op 15 oktober van datzelfde jaar: 'Hoe lang ben ik mij reeds niet bewust van de duisterheid in mijn begrip der Goddelijke heiligheid.' Op 15 oktober 1806 lijkt de laatste stap naar een verwerping van het geloof gezet: 'Over [de godsdienst] ben ik thans meer dan ooit in twijfeling; Het onvaste gebouw van godsdienst, hetwelk sedert verscheide jaren het mijne was, is langzamerhand aan het waggelen geraakt en stort met hevige schokken in.' Het is de laatste opmerking over dit onderwerp. Zijn ontwikkeling was uitzonderlijk, want openlijk agnosticisme en atheïsme kwamen, als we afgaan op de gedrukte literatuur, in Nederland niet of nauwelijks voor.[11] Alexander schreef zijn overpeinzingen alleen voor zichzelf op en hield zijn overtuigingen vermoedelijk voor zich.

De periode van adolescentie was voor Alexander dus tevens een periode van religieuze crisis. Op zichzelf is dat niet ongebruikelijk: in piëtistische autobiografieën is zo'n crisis zelfs een vaste wending, zij het met een andere uitkomst, namelijk het vinden van het ware geloof. Alexanders crisis eindigde echter anders dan het volgens de geldende normen zou moeten, en wel in het verlies van elke geloofszekerheid.

Essentieel voor de overgang van jeugd naar volwassenheid is de keuze van een beroep. Alexanders eerste overpeinzing over dit onderwerp dateert van 23 februari 1806, wanneer hij schrijft dat hij 's avonds had nagedacht 'over mijzelven en mijn geschiktheid tot het één of ander beroep'. Kennelijk vond de inmiddels tweeëntwintigjarige het tijd worden een beroep te kiezen. Enkele maanden later volgt een veel uitvoeriger beschouwing (17 september 1806): 'Ik [ben] reeds lang van voornemen om mijn bijzonder beroep te kiezen, maar ik stel steeds uit om dit bepaald af te doen.' Hoewel de financiële positie van de familie vermoedelijk had toegestaan dat Alexander zijn leven als rentenier zou hebben doorgebracht, wordt die mogelijkheid door hem niet genoemd. Misschien juist omdat een directe financiële prikkel om een beroep te kiezen ontbrak, oefenden zijn ouders druk op hem uit. Zij maakten hem duidelijk dat zij hem graag een ambtelijke carrière zagen volgen. Alexander zelf zag drie mogelijkheden: advocaat, ambtenaar of 'landman' (hereboer). Zijn afweging tussen deze drie luidt als volgt: 'Tot het eerstgenoemde wordt vereist veel verstand, veel kunde, vlijt en bekwaamheid om met de mensen om te gaan; tot het tweede dezelfde hoedanigheden; tot het derde wordt zoveel verstand en kunde niet vereist, maar evenwel vlijt en ook wel de kunst om met anderen om te gaan.' Alexander vond dat hij geen van de genoemde eigenschappen in voldoende mate bezat, maar koos toch voor het leven als 'landman'. En hij besluit: 'Deze gewichtige keus thans door mij gedaan zijnde moet ik van nu aan mijn ontwerp uitvoeren en met geen voorwendsels tot ontwijking daarvan mij ophouden.' Er was helaas een grote belemmering om zijn keuze in de praktijk te brengen: 'Ik gevoel geen duidelijke bepaalde neiging tot die werkzaamheden.'

Drie dagen later begonnen zijn ouders nogmaals over hun wensen ten aanzien van zijn beroepskeuze. 'Volgens mijn plan,' schrijft Alexander, 'kon ik niet anders dan het van de hand wijzen.' Korte tijd later opende zijn moeder de discussie opnieuw, en zei hem 'dat het alleen uit overtuiging was dat dit [een ambtelijke loopbaan] het best voor mijzelven waar, dat zij en mijn vader daarop aandrongen, dat zo ik er gegronde redenen tegen had, ik met hen daarover spreken moest'. Tot een uitvoerige explicatie voelde hij zich echter nog niet in staat. Een halfjaar later, op 12 april 1807, bepaalde Alexander zijn toekomstig beroep nog iets nader: tuinman, 'want de arbeid is daarin minder zwaar dan bij den eigentlijken landbouwer'. De laatste aantekening over het thema beroepskeuze maakt duidelijk dat die keuze niet gemakkelijk in de praktijk te brengen was: 'Het gedurig schimpen en onaangenaam herinneren dat ik niets doe, hetwelk ik onder-

vind, wekt het verlangen in mij op om daarvan ontslagen te zijn. Maar ik vind er het middel nog niet toe. Tuinarbeid kan ik mij hier niet bezorgen, want iedereen [be]moeit er zich mede' (12 mei 1807). Voor het eerst zien we een adolescent doen wat toen nog pas sinds enkele decennia door pedagogen werd gepropageerd: zich bezinnen op zijn eigen capaciteiten en voorkeuren alvorens een beroep te kiezen.

Alexander worstelde lang met het dilemma van de beroepskeuze, en het wekt verbazing dat hij in december 1807 werd aangesteld als auditeur bij de Staatsraad, dat wil zeggen als een bij de wetgeving ingezette ambtenaar. Van deze ontwikkeling rept hij in zijn dagboek met geen woord en we kunnen veronderstellen dat hij zijn aanstelling slechts te danken had aan de relaties van zijn vader. Zijn functie was expliciet bestemd als opstapje voor een ambtelijke carrière voor jongelieden van stand. Wel vermeldde hij dat hij met tegenzin naar Amsterdam verhuisde. Alexander leek desondanks definitief de weg van een ambtelijke loopbaan te hebben ingeslagen. Die was echter kortstondig, want na de opheffing van de Staatsraad in 1810 verviel zijn functie. Er is geen aanwijzing dat hij tot zijn dood drie jaar later een ander beroep heeft uitgeoefend of geambieerd, en we weten niet hoe hij in deze laatste jaren over zijn toekomst dacht, omdat hij zijn dagboek niet langer bijhield.

Toen Alexander op 9 april 1807 een lijst opstelde van zijn slechte karaktertrekken lag er één op het vlak van de seksualiteit: 'onanie'. Enkele andere slechte eigenschappen die hij noemt, stonden hiermee in verband, met name 'schadelijke dromerijen'. Dit geeft meer betekenis aan opmerkingen die met grote regelmaat in het dagboek voorkomen, zoals ''s nachts zeer verzocht tot ontucht', en de herhaalde klacht dat hij zijn 'levendige verbeelding' niet onder controle kon houden. Ook wordt nu duidelijk wat de sterretjes betekenen die regelmatig opduiken, vaak tussen twee data, alsof het betrekking heeft op een nachtelijke activiteit, die gemiddeld om de vier dagen plaatsvond. Vermoedelijk betreffen de sterretjes zijn zelfbevrediging. Benjamin Franklin, een belangrijk voorbeeld voor Alexander, schreef over het nut van een grafische weergave van de eigen zonden en nam in zijn autobiografie een schema op, waarbij cirkeltjes de zonden aangeven. Ook andere dagboekschrijvers gebruikten soms een code voor seksuele activiteiten.

Juist in Alexanders tijd was onanie tot een verwerpelijke en ongezonde activiteit bestempeld. De Zwitserse arts Tissot had een invloedrijke verhandeling geschreven over de ziekten die de gewoonte teweeg kon bren-

gen, en waarvan ruggemergtering er slechts één was. Diens traktaat was in 1771 in het Nederlands vertaald.[12] Het goed mogelijk dat Alexander bekend was met Tissots werk, en in elk geval met diens ideeën. Tussen 1790 en 1805 verschenen er in Nederland niet minder dan zestien boeken die geheel of gedeeltelijk gewijd waren aan de bestrijding van onanie.

De taal van de zedenmeesters loog er niet om. Van Hamelsveld schreef: 'Het verderflijk kwaad der zelfbevlekking waart in 't duister om, en verteert de kracht der eerste jeugd [...]. In Neêrland neemt dit verderf der geslachten meer en meer de overhand.' En: 'In het geheim waart ene snoodheid om [...] tegen het opperwezen, tegen de maatschappij, tegen zich zelven [...], de misdaad welke het eigenlijke onanismus is.'[13]

In Utrecht had Alexander zijn leermeester Jodocus Heringa kunnen horen preken over de gevaren van de verbeelding, die 'hem [...] verhitten en van het spoor der rede en des godsdienstes afleiden. Onze hartstochten [...] worden door de zonde op hol gebracht, om ons te vervoeren op de rand des afgronds, of ons te storten in de hel.'[14] De predikant vatte de strategie tegen het zedenbederf samen met de termen 'waakt en bidt', een uitdrukking uit de bijbel.[15] Deze strategie heeft Alexander blijkens zijn dagboek ter harte genomen: 'Steeds zij mij het gebod "waakt en bidt" levendig in den geest!' (9 september 1804) Maar hij liet zich door God noch gebod van zijn gewoonte afhouden. Opmerkelijk is trouwens het verband dat Tissot en anderen legden met het lezen van romans. De kwalen van een onanist waren vergelijkbaar met die van een 'man van letteroefening'. Alexander was dus dubbel belast. Het is geen wonder dat hij zich voortdurend zorgen maakte over zijn gezondheid. Een van Tissots remedies was weinig slapen en vroeg opstaan. Dit zou Alexanders hardnekkige, maar vaak vergeefse streven vroeg uit de veren te komen verklaren.

Over vrouwen lezen we opmerkelijk weinig, eigenlijk zelfs niets in het dagboek. Over vriendinnen schrijft Alexander niet. Wel over vrienden, of beter gezegd, het ontbreken daarvan. ''s Avonds droefgeestig dat ik geen vriend heb,' noteerde hij op 13 juni 1802. Toen een poging vriendschap te sluiten mislukte, was hij zeer bedroefd: 'Ach voorzeker, ben ik zijne vriendschap (ik onstandvastige, zwakke) niet waard' (15 mei 1803). Hij troostte zich later met het ontwerpen van een brief over de keus van een vriend (15 april 1805). Het sluiten van diepgaande vriendschappen, het aangaan van hechtingen buiten de eigen familie, wordt door psychologen thans gezien als typerend voor de levensfase van de adolescentie. Wat dat betreft kan Alexanders streven naar vriendschap dus als leeftijdsgebonden worden zien. Bovendien was er eind achttiende eeuw een romantische

vriendschapscultus ontstaan.[16] Zijn falen moet hem juist daarom hard getroffen hebben. Maar eenzaamheid was eveneens een in de mode gekomen verschijnsel, en de wijze waarop Alexander over de spanning tussen eenzaamheid en vriendschap schreef, is typerend voor zijn tijd.[17]

Uit zijn dagboek leren we Alexander kennen als een tot depressies geneigd persoon. Aantekeningen als 'zeer droefgeestig' (5 maart 1802), 'mistroostig' (24 september 1802) of 'zeer mistroostig', met de toevoeging 'vooral 's middags, toen veel geschreid' (4 februari 1805), komen regelmatig voor. Ook noteert hij vaak kwalen zoals verkoudheden, die overigens vrijwel nooit ernstig lijken te zijn. Zijn opmerking dat hij geneigd is tot hypochondrie getuigt vermoedelijk van goed zelfinzicht. Melancholie was een geesteshouding die paste in de tijd waarin Alexander schreef, en wordt teruggevonden in de literatuur die hij las, evenals in andere dagboeken uit deze tijd.[18] Dat er in Alexanders *album amicorum* slechts drie verzen geschreven werden, bevestigt het beeld van een wat eenzame jongen.[19]

De depressies van Alexander kunnen leeftijdsgebonden zijn geweest.[20] Zeker heeft ook het overlijden van zijn oudere broer Philip kort voor het begin van het dagboek invloed gehad. Alexander was vanaf dat moment het oudste kind, maar hij zag zichzelf als inferieur aan zijn broer. 'Ach, hoeverre ben ik nog ten achter in vergelijking van hem, toen hij nog op deze aarde was,' schrijft hij op 16 september 1803. Een karaktergebrek waar Alexander keer op keer op terugkwam, is zijn onbestendigheid: 'Hoe treurig maakt mij dit heersend gebrek aan standvastigheid.' Dit zag hijzelf als zijn meest fundamentele probleem en vermoedelijk niet ten onrechte.

Dat de leeftijd die we tegenwoordig adolescentie noemen gepaard ging met problemen, was niet iets nieuws in Alexanders tijd. Hiervoor zagen we dat ook Hugo de Groots zonen en Tien Huygens op deze leeftijd conflicten hadden met hun ouders. De crisis van Alexander was echter verstrekkender en had veel meer een geestelijk karakter. Zijn problemen laten zich niet meer tot een simpel gezagsprobleem reduceren, al was het maar omdat zijn ouders weinig autoritair optraden. Alexander moest zijn problemen veeleer zelf oplossen. Antwoorden op zijn vragen zocht hij in de literatuur, en die oriëntering was nieuw. Alexanders dagboek is, kortom, typerend voor de nieuwe invulling die het begrip adolescentie in de negentiende eeuw kreeg.

8. Pedagogie als probleem: Willem de Clercq

Willem de Clercq behoort tot de belangrijkste Nederlandse dagboekschrijvers. Zijn dagboek beslaat in totaal ongeveer dertienduizend bladzijden. Hij heeft het bijgehouden vanaf 1804, toen hij negen jaar was, tot aan zijn dood in 1844. De Clercq was een dwangmatig dagboekschrijver, een type dat in de tijd van de Romantiek opkwam. Het dagboek geeft een verbazend gedetailleerd beeld van zijn leven en omgeving, vooral van de kring van het Réveil, waarvan hij een voorman was. Maar het dagboek is ook bijzonder als *document humain*, waarin De Clercq openhartig verslag deed van zijn geloofs- en andere twijfels en van zijn perioden van neerslachtigheid.[1]

Willem de Clercq werd in 1795 te Amsterdam geboren als zoon van een makelaar in graan en de dochter van een doopsgezind predikant. Al op drieëntwintigjarige leeftijd kwam hij aan het hoofd te staan van de familiefirma. In 1824 werd hij secretaris van de Nederlandse Handelmaatschappij, waarvan hij later directeur werd. Hij nam daardoor een centrale plaats in het economische leven in. Hij heeft zich onder meer ingespannen voor de ontwikkeling van de Twentse textielindustrie. In 1818 trouwde De Clercq met Carolina Boissevain, een telg uit een Amsterdamse koopmansfamilie. In 1821 werd hun zoon Gerrit geboren, later gevolgd door Daniël (1825), Steven (1826), Gideon (1828), Margaretha, Margotje genoemd, (1830), Karel Eduard (1832) en Matthijs (1836). Een in 1823 geboren zoon stierf binnen enkele maanden.

Willem de Clercq was actief als letterkundige en geliefd als sneldichter op feesten en partijen, maar belangrijker is zijn rol in het Réveil. Het protestantse Réveil was in het vroegnegentiende-eeuwse Nederland een merkwaardige combinatie van romantiek en religie. Het geloof dat door deze stroming werd gepropageerd, was een reactie op de Verlichting en keerde zich tegen het redelijke en gematigde dat het protestantisme in de achttiende eeuw was gaan kenmerken. Daartegenover werd een emotioneel geloof gesteld, waarbinnen, net als in het piëtisme, de persoonlijke relatie

met God centraal stond. Tevens greep men terug op de strenge dogmatici van de zeventiende eeuw. Deze combinatie maakte van het Réveil een paradoxale geestelijke stroming, die slechts kort bloeide. Tot de bekendste vertegenwoordigers behoren Willem Bilderdijk, Guillaume Groen van Prinsterer en Isaäc da Costa. Het Réveil had vooral aanhang binnen de aristocratie en hogere burgerij, maar, en dat is eveneens een paradox, het had ook een enigszins subversief karakter en stond kritisch tegenover de officiële Hervormde Kerk.

De Clercq was beslist geen stijf of bekrompen man. Hij was zeer belezen, waarbij hij zich niet beperkte tot stichtelijke lectuur. Door zijn werk stond hij midden in de maatschappij. De godsdienst nam wel een steeds belangrijker plaats in zijn leven in en was een voornaam onderwerp in conversaties met vrienden. Maar ondanks die toenemende ernst, hield De Clercq een luchtiger kant. Zo noteerde hij eens in zijn dagboek na een bezoek aan een familielid: 'Ik was vermoeid van het lachen, dat doet men hier niet veel.' Regelmatig werd De Clercq geplaagd door migraine, mogelijk een uiting van depressies.

Naast zijn dagboek ging De Clercq aparte aantekeningen bijhouden over de ontwikkeling van zijn kinderen. Het zijn de oudste, bewaarde dagboeken van dit soort sinds die van Constantijn Huygens, twee eeuwen tevoren. Willem de Clercq begon ermee in 1825, toen zijn oudste zoon vier jaar was. Hij noemde deze aantekeningen 'Het boek van Gerrit'. Al spoedig ging hij hierin ook over zijn andere kinderen schrijven.[2]

Voordat De Clercq 'Het boek van Gerrit' begon, had hij al losse aantekeningen gemaakt over zijn kinderen, die hij achteraf bundelde. Op de eerste bladzijde van het cahier lezen we: 'Opvoeding. Inderdaad, dit onderwerp verdient een afzonderlijke optekening.' Hij gaf de volgende motivatie: 'Mijn lieve Gerrit, gij zijt nu vier jaar. Zo God ons voor elkander spaart, zal het u naderhand misschien lief zijn dat uw vader toen hij een dagboek schreef voor zichzelven ook het een en ander voor u aantekende. Gij kunt daarin uw vroeger leven vinden en hebt gij uw goede vader niet meer, dan kunt gij u aan hem hierbij herinneren.'

De aantekeningen van Willem de Clercq kunnen worden aangevuld met die van zijn broer Steven, die in 1835 een dagboek begon, waarin hij schreef over zijn dochter Maria, die een jaar tevoren geboren was.[3] De dagboeken lijken in opzet en inhoud sterk op elkaar. De broers hadden dan ook veel van elkaar weg. Steven de Clercq was tien jaar jonger dan Willem. Ook Steven ging werken in het familiebedrijf, hij trouwde een

zuster van Willems echtgenote en behoorde eveneens tot de Réveilkring. Bovendien woonden ze lange tijd dicht bij elkaar in Amsterdam.

Bij Willem de Clercq vloeide 'Het boek van Gerrit' logisch voort uit zijn routine van het dagboekschrijven. Steven vermeldt daarentegen een concrete aanleiding. Hij had het boek *The mother at home* van de Amerikaanse pedagoog John Abbott gelezen, waarin wordt aangeraden een dagboek bij te houden over het opgroeien van de kinderen. Het boek van Abbott was populair, Steven las het in een Franse vertaling, terwijl er in 1835 en 1850 Nederlandse uitgaven van verschenen.[4]

Willem de Clercqs literaire gaven komen ook tot uiting in zijn dagboek en 'Het boek van Gerrit.' Hier is iemand aan het woord die vlot kan schrijven en zijn gedachten goed onder woorden kan brengen. De invloed van de Romantiek is in stijl en inhoud van het dagboek terug te vinden. Neem bijvoorbeeld de beschrijving van de geboorte van Gerrit in 1820: 'Vrijdag den 9e begon zij [Carolien] te kraken, gelijk men zegt. Er verliepen een paar uur. De pijn begon. De ogenblikken waren ontzettend, doch hoe zal ik toch van dat alles spreken. De woorden zijn koud, het gevoel was gloeiend. Het staat mij daar nog alles pijnigend voor mijn ziel. Dat [...] gedurige schreeuwen en steunen van Carolien, dat ogenblik van verflauwing, toen zij Madeirawijn innam, eindelijk dat ogenblik, toen ik bovenkwam, de schreeuw die ik hoorde, dat feliciteren van mama, dat weder stormen uit de kamer, dat vliegen naar het kantoor, naar de keuken, Godweet-waarheen, die vreugde, o, dat alles is nog zo levendig, ofschoon mij alles reeds zo lang geleden schijnt. [...] Mijn Gerrit, om half acht des vrijdags geboren, ziet er zo allerliefst uit. O, nooit heb ik gedacht dat er dat in stak vader te heten en te zijn.'

Deze passage laat zien dat stijl én inhoud van het dagboek na 1800 veranderd waren. De Clercq gebruikt nieuwe bewoordingen om een bevalling te beschrijven. De scène is plastisch weergegeven en retorische wendingen worden niet geschuwd. Dit weerspiegelt de nieuwe status die het dagboek begin negentiende eeuw heeft gekregen. Het *journal intime* werd geschreven zoals men een roman schreef. Inhoudelijk nemen emoties en sentimenten de grootste plaats in. Het dagboek ging in deze tijd gezien worden als een bij uitstek geëigende vorm om persoonlijke, diepere gevoelens te verwoorden.

Op sommige plaatsen kan de literator De Clercq zich in 'Het boek van Gerrit' niet bedwingen, zoals wanneer hij onder het hoofdje 'komedie' beschrijft hoe een stout jongetje door de kindermeid op de turfzolder wordt opgesloten. Het is een leerzaam verhaaltje, zoals hij dat Gerrit verteld

DE MOEDER
IN DEN HUISSELIJKEN KRING,
of
De Grondbeginselen der Moederlijke Pligten,
op gemeenzame wijze toegelicht
naar het Engelsch
van
John S. C. Abbott.
Geschenk voor jeugdige Echtgenooten en Moeders.
met een voorrede van
J. J. L. TEN KATE.

AMSTERDAM
GEBROEDERS WILLEMS
1850.

Titelblad van John Abbott, *De moeder in den huisselijken kring.*

moet hebben. Misschien heeft het incident zelfs werkelijk plaatsgevonden; de analogie is in elk geval duidelijk. Herhaaldelijk, en naar het schijnt vrij letterlijk, beschrijft hij hoe hij zijn kinderen toespreekt. Tot Daan (vier jaar oud) worden bijvoorbeeld de volgende woorden gericht: 'Waarom stond Daan gisteren buiten de deur in de gang te schreeuwen? Wat moet Daan van Gerrit navolgen, het goede of het kwade?' (5 november 1829) Ook neemt De Clercq af en toe dialogen tussen hem en zijn kinderen op. Verder vinden we enkele gedichtjes, en éénmaal schrijft hij iets 'onder dictie van Gerrit': 'Ik hep van mijn papa een schrift gekregen waarop ik streepjes maak al met mijn potlood en het is weg.' Vooral in de eerste jaren had het dagboekje een verzorgd karakter, later werden de aantekeningen schetsmatig. De aantekeningen gaan dan meer op die in zijn eigen dagboek lijken, waarin hij regelmatig over zijn kinderen bleef schrijven.

De Clercq had een scherp oog voor het karakter van zijn kinderen; met name zag hij dat binnen één persoon karaktertegenstellingen kunnen bestaan. Dat is op zichzelf een nieuwe visie op de mens, die in de tijd van de Romantiek tot ontwikkeling was gekomen. Dat deze visie ook kinderen gold, geeft aan dat ook het beeld van het kind was genuanceerd. Zo wordt de vierjarige Gerrit beschreven als 'een groot mengsel van verstand en grote kinderachtigheid'. Over Daan schrijft hij, als deze drieënhalf is: 'Hij heeft iets innerlijk vrolijks, maar tevens iets satyrieks en spotachtigs over zich' (9 juli 1828). Als hij vier jaar is, noemt hij hem 'vol kuren', maar 'goedaardig'. Hij is 'zeer geestig en fijn' en heeft ook 'iets persiflerends, iets grappigs' (11 april 1829). Daarentegen ontbrak het hem aan 'hartelijkheid', en later ontwaarde De Clercq een 'melancholieke grondtrek' (1833). Daan hield altijd 'iets mysterieus' in zijn karakter (3 november 1838).

De Clercq analyseerde de karakters van zijn kinderen grondig en verhulde hun slechte kanten niet. Over Gerrit schrijft hij: 'Hij kan knorrig, ontevreden en brutaal zijn en dat zijn drie lelijke ondeugden. Hij wordt nu haast zes jaar en het is te hopen dat hij dan wat wijzer en vooral wat gehoorzamer worden zal, want uit ongehoorzaamheid en eigen-wijsheid komen alle die ondeugden voort. Papa en mama hebben Gerrit dol lief, doch zij zijn veel liever in gezelschap van een vrolijker, opgeruimder jongen dan van een boze knorrepot.' Twee jaar later lezen we over Gerrit: 'Hoewel over zijne verstandsontwikkeling zeer tevreden, deed zijne hardheid van hart mij nu en dan zeer. Hij was woest, ruw, kortaf en weinig invloed hadde op hem de vermaningen. Jaloers van aard wilde hij dat ma hem liefde bewees en dit was dikwijls zeer moeilijk, daar hij ons afstootte' (2 november 1829).

De Clercq lette in het bijzonder op de tegenstellingen en overeenkomsten die hij ontdekte in de karakters van zijn kinderen. Hij schrijft bijvoorbeeld over zijn vijfjarige dochter Margotje: '... het humeur [is] moeilijk: Gerrit in het klein, veel heerszucht, grote ontwikkeling van egoïsmus' (8 september 1835). Ook heeft hij het vaak over de manier waarop de kinderen met elkaar omgaan en elkaar beïnvloeden. Over de vierjarige Daan lezen we: 'Hij is de aap van Gerrit, volgt hem in alles na' (11 april 1829). De Clercq vergeleek bovendien af en toe het karakter van zijn kinderen met dat van zichzelf. Over Daan schrijft hij: 'In zijn uiterlijk en ook in zijn innerlijk ontdek ik dat hij bijna niets van mij heeft, daar ik mij in Gerrit bijna geheel herken' (9 juli 1828). En over de vier jaar oude Gerrit: '[Hij] heeft hetzelfde soort van geheugen als ik.'

De aandacht voor de ontwikkeling van het geweten bij het kind valt op, en lijkt iets nieuws te zijn. Interessant is de volgende passage over Gerrit: 'Toen hij een stukje lekkers gedeeld had, zeide hij "Ik heb altijd zulk een plezierig gevoel als ik iets goeds gedaan heb, veel plezieriger alsof ik nog zoveel lekkers gegeten had. En als ik gulzig ben geweest dan spijt het mij, want dan is alles toch op. Is dat nu het geweten?"' Gerrit kende een relatief snelle geestelijke ontwikkeling. Wanneer Daan bijna vier is, schrijft De Clercq: 'Er is bij Daan nog zo geen denkbeeld van recht en onrecht, van goed en kwaad, als bij Gerrit op die ouderdom' (30 september 1828). Van begrip voor het kinderlijke getuigt ook het feit dat de vader niet boos werd, toen zijn zoontje vals speelde bij het schaken: 'immers veel kinderen hebben de zucht [...] met enigszins slinkse wegen te trachten in het spel de overhand te verkrijgen.'

Elke pagina in het dagboek geeft blijk van het plezier dat De Clercq aan zijn kinderen beleefde. Als baby mocht Gerrit rondkruipen in zijn studeerkamer, waar hij 'voor schoenlappertje' speelde, en lawaai maakte met de deksels van de inktkoker. Juist de leeftijd tussen twee en vier, waarin kinderen op hun kinderlijkst zijn, wist De Clercq zeer te waarderen. Toen Gerrit zes jaar werd, schreef zijn vader: '[Hij] heeft niet zo meer dat verrassende en interessante dat de kinderen tussen de 2 en 4 jaren hebben' (16 maart 1827). Met vertedering geeft De Clercq tal van voorbeelden van typisch kinderlijk gedrag, van 'kromme praat' en onbedoeld komische opmerkingen. Een voorbeeld leverde de vierjarige Karel Eduard: 'Zonderling trof het ons dat hij [...] zeide "Als nu Papa dood is, krijg ik al die boekenkasten?"' (20 januari 1837)

Dezelfde waardering vinden we in het dagboek dat Steven de Clercq

over zijn dochter Maria bijhield. Als zij een jaar oud is, schrijft hij: 'Natuurlijk wordt een eerste kind, waarmee vader, moeder en min zowat mal mede zijn, veel toegesproken, veel voorwerpen getoond, en dit bevordert de ontwikkeling, prikkelt zelfs de zinnen en de zenuwen soms wel eens wat sterk, maar hoe zal men het nalaten, wanneer een kind begrijpelijk en levendig is.' Volgens zijn broer Willem, die erg op Maria gesteld was, had het meisje 'papa en mama in de zak'. Steven voegde daaraan toe: 'Ik hoop dat dit niet zo zal zijn, het is ook wat sterk, doch wat is het moeilijk wanneer een kind lief en vindingrijk is om het dan niet te veel toe te geven.'

Voor het eerst schrijft een ouder min of meer uitgebreid over spel en speelgoed van kinderen, bijvoorbeeld wanneer Gerrit 'legprinten' cadeau heeft gekregen van oom Steven (20 november 1825). Ruim tien jaar later schrijft dezelfde Steven over zijn dochter Maria, die dan één jaar oud is: 'Prenten zien en daarvan verteld worden, met popjes spelen en hen van alle gebeurtenissen deelgenoten maken, op de arm rijden, kleine woordjes nazeggen, de beesten die zij afgebeeld heeft noemen, dit hoort alzo onder hare tegenwoordige genoegens.' Over de vierjarige Karel Eduard lezen we: 'Hij blijft een allerliefst mannetje, dol op boeken en prenten; druk aan het afzetten, prenten leggen, prikken; slim en secuur; hij heeft de letters reeds afgeneusd en weet er veel' (20 januari 1837). Speelgoed zorgde meer dan eens voor conflictstof tussen de kinderen. Over Gerrit schrijft De Clercq in dezelfde tijd: 'Zijn broertje heeft hij hartelijk lief, maar wordt boos als deze van zijn speelgoed wat nemen wil' (1825). Als hij zeven is heeft Gerrit een 'liefhebberij voor knippen en plakken' (15 november 1828). Er wordt uitgebreider en op een andere manier over spelen geschreven dan in eerdere dagboeken: Willem en Steven de Clercq zagen het als een natuurlijke behoefte van kinderen.

Voor het eerst ook lezen we iets over kinderpartijtjes. Het eerste vindt plaats als Gerrit vier wordt. Er werd een vertoning gegeven van een 'poesjenellenkast' en een 'chinese-schimmen-spel': 'Het was heerlijk om te zien. Jan Klaassen was braaf aan 't kloppen met een Fransman, die hem scharenslijpen wilde leren. Er kwam een hond die de kleine Gerrit uit de poppenkast opat.' Over de viering van Gerrits vijfde verjaardag lezen we: 'Gerrit was vijf jaar oud en kreeg een vers, een komedie, een vaandel, een sabel, prenten, een legprent, twee paletten, twee boeken. Hoe dankbaar moet zulk een kind niet zijn. Hij belooft nu ook extra zoet en gehoorzaam te zijn. Wij zullen eens zien of hij zijn woord houdt, hij maakte het ook deze dag wel. Nu ik wil het wel geloven! Welk kind krijgt er zoveel' (9 november 1826). Op 11 april 1829 werd ook Daans verjaardag 'zeer genoeg-

lijk met een chinese-schimmen-partij gevierd'. Kinderpartijtjes waren een uitvinding van de hogere burgerij.[5] Andere egodocumenten bevestigen de opkomst van het kinderfeestje in het begin van de negentiende eeuw.[6]

De kinderen bezochten ook partijtjes van andere kinderen: 'Gerrit was op een jongenspartij maar minder tevreden, omdat hij de baas niet had kunnen zijn, en de anderen kapiteins geweest waren' (25 april 1830). De Clercq maakte ook uitstapjes met zijn kinderen, bijvoorbeeld naar het 'beestenspel'. Verder werd het sinterklaasfeest in de huiselijke kring gevierd.

Over de eigenlijke opvoeding is veel in het dagboek te vinden. Op 2 februari 1834 noteerde De Clercq over zijn zes jaar oude zoon Gideon dat hij het 'gemakkelijkste kind' van allemaal was, maar dat men toch kon merken dat het 'een Adams kind' was, dat wil zeggen dat het kind, zoals alle mensen, vanaf de geboorte de erfzonde met zich meedroeg. Iets soortgelijks schreef hij naar aanleiding van de geboorte van Karel Eduard in 1832: 'Blank papier, indien een mens dit zijn konde. [...] Daar waar de zonde geheerst heeft, is de genade des te meerder geworden.' Het doel van de opvoeding moest erop gericht zijn de aangeboren slechte driften van kinderen te onderdrukken. De Clercq sloot hierbij aan – of greep terug – op het oude pedagogisch principe van het 'breken van de wil'. Karel Eduard is nog geen jaar oud als zijn vader schrijft: '[Hij] heeft een hoofdje dat gebroken moet worden, en zal geen der gemakkelijkste zijn' (11 oktober 1834). Over de anderhalf jaar oude Steven schreef hij: 'hoe er de onderwerping ingebracht, dat zal de kunst zijn' (3 juli 1828).

Een parallel vinden we in het dagboek van Willems broer Steven, genoteerd op 24 augustus 1836. Ze betreft een van de driftbuien die zijn dochtertje Maria regelmatig kreeg: 'Ik stond bij haar en had haar aan kleinigheden voortgeholpen, toen zij mij opeens de handen gaat slaan, bijten en krabben. Zij wilde volstrekt geen excuus vragen, wrong zich, zo in onze handen als op de grond, waar wij haar neerlegden onder het sterkst mooglijke gillen en schreeuwen.' Steven vervolgt: 'Haar hoofd is niet willen breken, hoewel zij nog een uur lang naderhand in mijn tegenwoordigheid heeft zitten spelen en allerlei bedacht heeft om geen tussentijd te laten ontstaan. Tegen hare gewoonte sprak zij niet tegen mij, en zonder verdere gebeurtenis is zij om 8 uur naar boven gegaan. Zij ontweek mijne ogen en heeft mij niet willen vragen om een konijn op de muur te maken, hoewel zij er veel verlangd naar had.'

Zijn reactie was gematigd, al wilde Steven hier toch de wil van zijn dochtertje breken. Het breken van de halsstarrige wil van het kleine kind

werd eeuwenlang als fundament voor de verdere opvoeding gezien. Voor Steven de Clercq had dit gebod ook een godsdienstig aspect: de wil van het kind moest gebroken worden, zoals God de harten van volwassenen brak om hen tot inkeer te brengen: 'Hij verbreke dan ook dat hart van ons geliefde kind en vertedere het.' De vader paste het opvoedingsprincipe, waarvan hij nu eenmaal overtuigd was, met tegenzin toe: 'Ten hoogste bitter was ons deze scène en toch, wij mogen 't kind niet doen denken dat zij haar vader mag slaan; 't Is een bitter ding om zijn kind te straffen.'

De broers De Clercq keerden in de opvoeding, net als in hun geloof, terug naar de zeventiende eeuw. Voor Steven fungeerde de Amerikaanse predikant John Abbott als gids. Abbott zette zich af tegen de pedagogie van de Verlichting en greep terug op oudere principes, die sinds de zeventiende eeuw werden toegepast binnen het Engelse puritanisme. Abbott hamerde in *The mother at home* onder meer op de noodzaak van het breken van de wil, daar berusting fatale gevolgen zou hebben. De vertaling van Abbotts boek was blijkens de inleiding bedoeld als alternatief voor de verlichte pedagogische traktaten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Willem de Clercq noemt Abbott niet, maar het valt op dat hij de kleine Gerrit eens aanduidde met het woord 'willful', dat hij ontleend moet hebben aan dergelijke Engelstalige opvoedkundige literatuur.

Opvoeden vereiste strengheid, want toegeven aan de wil van het kind zou funeste gevolgen hebben. De Clercq betreurde het daarom dat zijn dochter Margotje tijdens een langdurige ziekte te veel was verwend: 'Het humeurtje is geheel bedorven; zij is ontzettend knorrig en lichtgeraakt' (11 oktober 1834). Het was de schuld van de kindermeid, die te toegevend was geweest. Het meisje leed daardoor bovendien aan een 'zenuwachtige liefde' voor deze vrouw (1830). Het aangeboren egoïsme van kinderen moest bestreden worden. Over zijn zoon Steven schrijft hij dat deze gelukkig geïnteresseerd is in alles wat met het huishouden te maken heeft 'en dan minder gelegenheid [heeft] zich zo uitsluitend met zijn *ik* bezig te houden' (11 oktober 1833).

Willem de Clercqs dagboek biedt een goed beeld van de praktijk van de opvoeding. Het staat vol vermanende toespraakjes die hij tot zijn kinderen richtte en die vaak de indruk maken vrijwel letterlijk zo te zijn uitgesproken. Een voorbeeld: 'Gerrit begint zich te vervelen, de arme jongen. Terwijl dat alle andere kinderen pret hebben dat de honingbij en de mug vrolijk vliegen, staat die kleine jongen te hangen en weet niet wat hij doen zal. Dat is recht kinderachtig. Ziet hij ooit dat zijn papa zich verveelt? Wel neen, maar die verveelde zich ook niet toen hij klein was' (4 juli 1826). Va-

der De Clercq stelde zich graag ten voorbeeld, zeker aan zijn oudste zoon, in wie hij veel van zichzelf herkende.

Goed gedrag werd beloond, slecht gedrag werd, zoals gezegd, gestraft. Aan pleziertjes werd vaak een vermaning gekoppeld. Na zijn eerste verjaardagsfeestje werd Gerrit bijvoorbeeld over 365 dagen weer een partijtje in het vooruitzicht gesteld: 'Als je braaf leert en zoet bent krijg je weer een partij, maar anders dan is het *Adieu, n'a de plus*' (25 november 1825). Een eerdere vermaning luidt: 'Hij moet over het algemeen zijn speelgoed minder kapot maken of in hoeken gooien, anders zal hij nooit weder iets van zijn papa of mama krijgen' (20 november 1825).

Het onthouden van liefde, in De Clercqs tijd door pedagogen aangeprezen, werd door hem eveneens toegepast. Toen Gerrit, negen jaar oud, zijn lessen niet had geleerd en na een berisping begon te morren, reageerde zijn vader aldus: 'Ik had eerst een aanval van driftigheid, nam hem de boeken af en behandelde hem enige tijd alsof ik niets meer met hem te doen wilde hebben. Dit had op het laatst een goed uitwerksel en hij werd toen eindelijk week, maar in het eerst kostte het moeite.' Drift tegenover kinderen werd door pedagogen afgekeurd, het onthouden van affectie werd daarentegen als bestraffing aangeprezen (26 april 1830).

Het afpakken van speelgoed werd ook herhaaldelijk toegepast, meestal met specificaties, zoals: 'Voorleden week moest ik hem al eens zijn schelpenkabinet afnemen' (14 juni 1830). Soms wisten de ouders niet meer wat ze met de kinderen moesten beginnen. Als de twee jaar oude Steven driftbuien krijgt, helpt ook in bed leggen niet meer (30 september 1828). Over de driejarige Daan lezen we dat hij 'dikwijls op een dag in de hoek gezet wordt of bij zijn klappen geven een loze klap terug ontvangt' (30 september 1828). In het uiterste geval werd er kennelijk geslagen, al wordt dat in het dagboek slechts een enkele keer vermeld. Naar aanleiding van een driftbui van Gerrit schrijft De Clercq: 'Er was maar geen middel hem te doen begrijpen dat hij ongelijk gehad had, en niettegenstaand hem zijn handen gebonden waren en de klappen die hij had willen geven, met interest terug gegeven waren, bleef hij zuur en koppig, boos' (31 maart 1826).

Toen Gerrit zeven jaar was, hanteerden zijn ouders een 'systema van merkjes', waarmee vermoedelijk bedoeld werd dat ze zijn misdragingen te boek stelden (24 december 1828). Het had, volgens De Clercq, 'nogal grote invloed', maar vermoedelijk niet lang, want een krasser dreigement volgde twee jaar later: hij zou naar de avondschool gezonden worden. Zijn vader had de brief al geschreven, maar nadat Gerrit beterschap had beloofd werd die niet verzonden (14 juni 1830).

In het dagboek vinden we slechts enkele opmerkingen die de lichamelijke kanten van de opvoeding betreffen. Het uitvoerigst is de volgende passage over een gesprek met de dan zevenjarige zoon: 'Carolien heeft Gerrit heden gewaarschuwd in een gewichtig punt, niet uit hoofde van bijzondere aanleiding maar zo in overeenstemming met het één en ander dat zij daarvan samen gesproken hadden. Hij heeft eerst voor korte tijd alleen leren wateren en dan met de jongens medegaan en dit vond hij zo grote-jongensachtig dat hij op een wandeling die wij deden bleef staan aan een boom om een bewijs van zijn handigheid of liever onhandigheid in deze te geven. Gerrit is oprecht de waarschuwing alleen gegeven wegens het gevaar van aanraking van zijn schaamdelen nam hij kinderlijk aan en ik heb alle hoop dat wat hem daarvan voor moge komen hij ons nu zal spreken' (30 september 1828). Tijdens een reis naar Leiden met Daan waarschuwde De Clercq hem eveneens 'voor alles wat zijn lichaam besmetten kon' (16 oktober 1828).

Opvoedkundige ideeën haalde De Clercq voor een deel uit pedagogische geschriften. Typerend is het dat hij bij een vermaning aan Gerrit een bekende uitspraak van Van Alphen citeert: '"Soms te spelen, soms te lezen, dat zal wel het best wezen"' (16 maart 1827). De boeken die de kinderen voorgelezen kregen of zelf lazen, bevatten als regel ook een moraal. Maar soms werkten deze literaire voorbeelden averechts. De Clercq vertelt het zelf zo: 'Een heus bewijs van het gevaarlijke dat er in alle die mooie zedelijke historiën ligt, is het volgende. Carolien had aan Gerrit de komedie "Les Gourmandes" voorgelezen en daaruit de gevaren van het snoepen vertoond voorgehouden. Onze vriend had nog nooit gesnoept. Maar wat gebeurt er heden? Moeder vindt de koek geheel afgeknaagt en bij onderzoek blijkt het dat dit het werk is van heer Gerrit, omdat hij dat ook eens heeft willen doen, zoals die stoute meisjes gedaan hadden' (31 maart 1826). "De snoepsters" stond in een bundel uit 1776 met twintig leerzame toneelstukjes over kinderlijke ondeugden van de hand van A.G. de Moissey. Er was ook een Nederlandse bewerking onder de titel *Zedelijke Tooneelspellen* verschenen, maar vermoedelijk las mevrouw De Clercq het Franse origineel voor.[7]

Godsdienst stond centraal in de opvoeding, die erop gericht was de kinderen nader tot God te brengen. Er werd elke ochtend uit de bijbel gelezen, de kinderen werden aangemoedigd te bidden, en dit alles volgens de principes van het Réveil. Godsdienst was derhalve niet zozeer een zaak van formele regels waaraan de kinderen zich moesten onderwerpen, er

werd verwacht dat zij een persoonlijke relatie met God ontwikkelden.

Opvallend is de luchtige toon waarop De Clercq over de reacties van kinderen op godsdienstige zaken schrijft. Hij vond hun naïviteit soms zelfs vermakelijk. Toen Steven vlot genezen was van een onbeduidende ziekte, 'zeide [hij] zo geheel uit zichzelf in zijn zonderlinge kromme praat dat Christus zeker voor hem gebeden had' (14 september 1834). En de kleine Gideon had zich 'erover verlegen gemaakt dat hij de Heilige Geest nog niet had'. Zulke reacties hadden wat grappigs, maar De Clercq nam ze ook serieus. Juist kinderen hadden zijns inziens een natuurlijke en onbedorven houding tegenover de godsdienst. Typerend is een incident dat plaatsvond op 31 maart 1826. Met veel moeite hadden zijn ouders Gerrit zover gekregen dat hij ongelijk bekende. 'Toen, zeide Carolien, of hij nu niemand meer had om excuus aan te vragen, en hij zeide "jawel, aan God", en ging daarop op zijn knieën liggen en bad enige tijd zachtjes voor zich, waarvan wij onder andere verstonden "O goede God, vergeef mij maar die stoute avond". Even natuurlijk stond hij nu op en was zeer vrolijk. Ik was diep en innig beschaamd over mijzelve in vergelijking aan dat kind. Het was een grote les voor mij.' En toen de ouders de negenjarige Daan ondervroegen over zijn godsdienstigheid, noopte diens antwoord De Clercq tot de volgende bekentenis: 'De opmerking over zich zelve in dit kind was inderdaad beschamend voor ons en hoogst verkwikkelijk, als hamerslagen der Genade Gods' (2 februari 1834).

Toch was het juist op het punt van de religie dat zich de grootste conflicten tussen de ouders en hun kinderen ontwikkelden. Het eerst en het hevigst met Gerrit. Scepsis leek bij hem aangeboren te zijn, en tijdens de dagelijkse bijbellezing in familiekring stelde Gerrit voortdurend kritische vragen. Toen hij vier was, vroeg hij aan tafel 'hoe of de Bijbel zoveel van God wist, of die dan 's nachts naar de hemel gevlogen was. Hij vroeg of God geboren was en zo niet wat er dan met God gebeurd was, hetgeen gemaakt had dat hij leefde.' Hij vroeg op die leeftijd ook, toen hij had horen zeggen dat God alles gemaakt had, 'of Jezus ook alles had gemaakt'. Toen hij werd gewaarschuwd dat hij een bult zou krijgen als hij scheef liep, vroeg hij of zo'n bult dan ergens toe diende. En toen hem gezegd was van niet, wilde hij weten waarom God dan mensen met bochels had gemaakt.

Illustratief voor de plaats die de godsdienst in het gezin innam, is de volgende discussie tussen Gerrit en Daan. Daan wilde niet geloven dat een snoek een vis was en zei dat het vlees was. Gerrit noemde hem ongelovig en verklaarde: 'Dat spijt mij, dat Daan als hij vier jaar is, niet zal kunnen lezen uit de Bijbel, want als hij nu in die dingen ongelovig is, hoe

zal hij dan de wonderlijke dingen kunnen geloven die Christus gedaan heeft?' (18 januari 1829)

Toen hij zeven jaar oud was, stelde Gerrit naar aanleiding van de rol van de duivel een fundamentele vraag, te weten: 'Maar hoe kon de duivel dat doen, want er kan immers niets gebeuren buiten de wil van God?' Hierop moest De Clercq het antwoord schuldig blijven, en hij bekende dat dit niet geopenbaard was (18 januari 1829). Leerstellig ongetwijfeld een juist antwoord, maar voor een kind weinig overtuigend.

Gerrits verzet tegen de godsdienst nam geleidelijk toe, waarbij hij perioden kende waarin hij een terugweg naar het geloof van zijn ouders probeerde te vinden. In 1833, toen hij twaalf jaar was, leek zo'n omslag te hebben plaatsgevonden. Hij vertelde zijn vader gebeden te hebben en dat hij daardoor een 'heerlijk gevoel' had gekregen. Hij zei dat hij 'op dit ogenblik wel had willen sterven,' hoewel hij 'anders zeer bang voor de dood was'. De Clercq concludeerde in de typische Réveiltaal, die we verder trouwens opmerkelijk weinig in het dagboek tegenkomen: 'Dat hart, dat anders eer zot was, lag nu open als een beploegd veld.' Gerrits bekering was echter van korte duur, en liet eerder zien hoeveel inspanning het de jongen kostte zich aan zijn geestelijke milieu te ontworstelen. Gerrits discussies met Daan hadden inmiddels tot gevolg gehad dat deze zijn scepsis was gaan delen, tot verdriet van zijn vader die schreef: 'Zijn tegenstand ligt dieper als ook zijn zelfbehagen dan bij Gerrit en maakt het nog moeilijker' (16 oktober 1836).

In het dagboek vinden we vooral de neerslag van De Clercqs eigen twijfels als opvoeder. Hij ging niet, zoals de ouders van Otto van Eck enkele decennia eerder, af op de pedagogische literatuur. Voortdurend vroeg hij zich af of hij wel juist handelde. Vaak is het antwoord ontkennend. In de inleiding tot de gebundelde aantekeningen schrijft hij: 'Ik gevoel nu wel hoe veel mij ontbreekt. Ik ga niet genoeg in de Gelove met hen om, ik wil te spoedig vrucht zien, ik heb geen geduld en tevens gene vastheid genoeg ten hunne opzigt. God geve dat het daarmede beter moge worden.' Na een driftaanval tegen Gerrit schrijft hij: 'Veel ontbrak er aan mij in het begin' (26 april 1830). En na een andere woedeuitbarsting: 'Eerst werd ik driftig, dat verkeerd was; naderhand had ik er groot hartzeer van. Het gaf een droevige avond' (3 maart 1833).

Hij verweet zich herhaaldelijk te weinig tijd voor de kinderen te hebben. 'Gerrit verwildert mij nu eigentlijk wat. God geve dat ik hem eens onder handen moge nemen en mij wat meer met hem bezig moge hou-

den, want dit is nodig. Ik ben inderdaad verlegen; ik zie wel dit bij mij veranderen moet. De drukte van logés, visites etc. sedert anderhalve maand hebben mij eigentlijk belet mij genoegzaam met hem bezig te houden. God geve ons wijsheid in dit alles. O, ik ben traag in vele dingen' (11 juni 1829). En wat later: 'Ik beschuldig mij dat ik in de laatste tijd mij misschien te weinig met hem heb bezig gehouden. Moge het toch bij mij op de voorgrond staan met mijn kinderen te leven' (2 november 1829).

De Clercq maakte zich zorgen wanneer hij geen goede voeling had met zijn kinderen. 'Mocht ik maar weten te begeesteren,' schrijft hij over zijn problemen met Daan. Hij zoekt de schuld van het moeizame contact ook bij zichzelf, zoals in een aantekening over de acht jaar oude Gideon: 'Ook ten gevolge van mijn flauwheid sprak ik laatstelijk weinig met hem, daar ik meermalen stuiting vond' (25 september 1836). De Clercq voelde zich vaak niet op zijn gemak met zijn kinderen (19 januari 1835), hoewel hij er juist naar streefde om op voet van gelijkheid met hen om te gaan. Of, zoals hij stelt: 'Familiaar met de kinderen te zijn, met hen te spelen en dan tevens weder op het nodige ogenblik de waardigheid te hernemen, dit is niet gemakkelijk' (11 juni 1827). In zijn eigen dagboek maakt De Clercq soortgelijke opmerkingen, zoals in december 1826: 'Met Gerrit heb ik de goede trant nog niet'.

De Clercqs twijfels over zijn opvoedkundige kwaliteiten werden nog groter wanneer hij zag dat anderen beter met zijn kinderen overweg konden dan hijzelf. Hij benijdde een bezoeker, over wie hij schreef: 'Wonderlijk is het hoe hij met Gerrit kan omspringen; hoe hij hem, dan eens lachende, dan eens ernstig, maar steeds met kracht de waarheid zegt, doch echter nimmer met hem in discussie treedt' (15 oktober 1836). Uiteindelijk moest De Clercq toegeven als opvoeder mislukt te zijn. In 1837 schrijft hij over Gerrit: 'Alles wat ik wil ombuigen of veranderen verbreekt als rag.'

Vanaf circa 1828 staat het escalerende conflict met Gerrit centraal in De Clercqs dagboek. We zien hier een adolescentiecrisis in optima forma. Toen Gerrit ouder werd, ongeveer vanaf zijn tiende, sloot hij zich af voor de gevoels- en geloofswereld van zijn vader. Zodra er over geloofszaken werd gesproken trok hij zich terug in zijn kamer. Hij wist af te dwingen dat hij op zondag naar een literair clubje mocht gaan, danslessen nemen en zelfs toneel- en muziekuitvoeringen bezoeken. De Clercq wilde niet te streng optreden uit angst zijn zoon geheel te verliezen. Hij besefte dat wanneer zijn zoon eenmaal in Leiden zou studeren, hij zijn greep volkomen zou verliezen.

Gerrit ontdekte ondertussen een denkwereld die volkomen tegenge-

steld was aan die van zijn ouders, namelijk die van het opkomende liberalisme. 'De eeuw werkt van alle kanten in hem,' schreef zijn vader in een brief aan Da Costa. Dat wil niet zeggen dat De Clercq de intellectuele capaciteiten van zijn zoon ontkende, integendeel, hij bekende: 'met dit alles dringt hij dieper in de dingen dan ik ooit gedaan heb.' Ook in de zeventiende eeuw kwamen zulke generatieconflicten voor, maar dat waren uitsluitend gezagsconflicten. Dit was veel meer een modern generatieconflict met een politieke en ideologische lading, waarin vader en zoon verschillende levensvisies vertegenwoordigden.

Het boek van Gerrit werd afgesloten in 1839. In dat jaar verliet de zoon het ouderlijk huis om in Leiden rechten te gaan studeren. De Clercq koos dus hetzelfde eindpunt voor zijn aantekeningen als twee eeuwen eerder Constantijn Huygens sr. We kunnen Gerrit vanaf zijn studententijd in zijn eigen dagboek volgen.[8] Op de avond voor zijn vertrek schreef hij: 'Wellicht de laatste avond in het ouderlijke huis als lid van hetzelve gesleten. God geve, dat de herinnering aan deze dagen mij nooit pijnlijk zij.'

Hoe verging het de kinderen die met zoveel zorg werden opgevoed? Gerrit vestigde zich na zijn studie als advocaat in Amsterdam, hij trad toe tot de redactie van *De Gids* en werd een van de begaafdste pleitbezorgers van het liberalisme. Als gevolg van de revolutie van 1848 kon hij de positie van referendaris op het ministerie van Financiën verwerven. Hij bereidde onder meer de opheffing van de scheepvaartrechten voor. Hoewel hij in religieus en politiek opzicht een tegenpool van zijn vader was, trad hij in 1851 in diens voetsporen en werd hij secretaris van de Nederlandse Handelmaatschappij. Zes jaar later overleed hij, slechts zesendertig jaar oud, als iemand van wie men nog grote verwachtingen had.

Ook de loopbaan van Daniël, evenzeer het tegenbeeld van zijn vader, volgde desondanks diens voorbeeld. Hij volgde zijn broer op in de functie van secretaris bij de Nederlandse Handelmaatschappij. Gideon en Karel Eduard kregen eveneens functies binnen de financiële wereld, de eerste werd directeur van de Nederlands-Indische Handelsbank, de tweede werd directeur van de Haarlemse Bankvereniging. Alleen Steven volgde een andere loopbaan. Hij werd landbouwkundige en later dijkgraaf van Rijnland. Hun nicht Maria de Clercq voldeed in alle opzichten aan de verwachtingen van haar ouders. Zij bleef sterk verbonden met het Réveil en huwde een Zwitserse predikant, die zich later in Nederland vestigde, terwijl niet minder dan drie van haar zoons predikant werden.